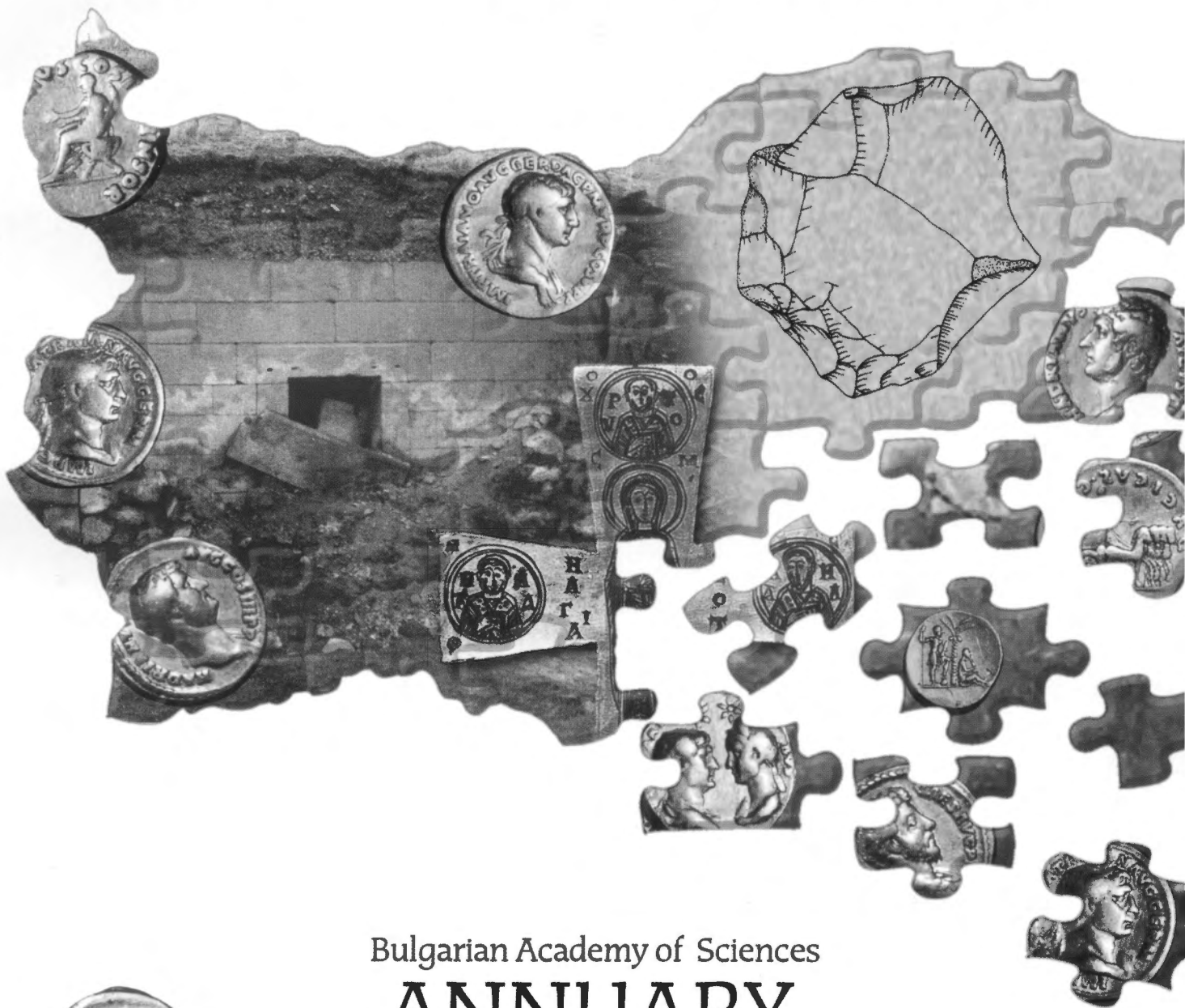

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ГОДИШНИК НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ

Bulgarian Academy of Sciences
ANNUARY
OF THE INSTITUTE OF
ARCHAEOLOGY WITH MUSEUM
Vol. I

Българска академия на науките

ГОДИШНИК

НА

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ
С МУЗЕЙ

ТОМ I

София, 2001 г.

Bulgarian Academy of Sciences

ANNUARY

of the

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY
WITH MUSEUM

Vol. I

Sofia, 2001

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

Йорданка Юрукова. Забележителен юбилей – 80-годишнината от основаването на Археологическия институт	7
Николай Спасов. Времето на възможните първи навлизания на род <i>Ното</i> в Европа от гледна точка на анализите на палеоклиматите и на миграциите на плио-плейстоценските бозайници от Изток	16
Станимира Танева. Резултати от технико-типологически анализ на праисторически каменни колекции от района на Западните Родопи	22
Стефанка Иванова, Ценка Цанова. Анализ на късноплейстоценски кремъчни материали от района на Дикилиташ във фонда на АИМ	42
Вивиана Митева. Археозоология и тафономия – методики за анализ на костни ансамбли (приложение върху граветски материал от пещера Козарника, Северозападна България)	60
Николай Сираков, Алета Гуадели. Праисторически кремъчни ансамбли от Разградско в колекцията на Йосиф Шопов	75
Явор Бояджиев. Погребални съоръжения в праисторическия некропол при село Дуранкулак	95
Тодор Стойчев. Скално изкуство – опит за обща класификация, композиции и сцени	129
Йордан Йорданов, Бранимира Димитрова. Резултати от антропологичното изследване на човешки костни останки на погребаните в праисторическия некропол край село Дуранкулак, Добричко, от периода на енеолита	154
Ана Радунчева, Боряна Холевич. За някои заболявания в праисторическата епоха	169
Свобода Сиракова, Вивиана Митева, Станимира Танева. Кремъчен ансамбъл от бронзовата епоха в Централна Северна България	179
Мария Гюрова. Кремъчна колекция от праисторическото селище Михалич (разкопки 1998 – 1999 г.)	192
Бистра Божкова. Римски златни монети (I – II век) от фонда на АИМ – БАН	203
Йорданка Юрукова. Монетните съкровища от селата Реселец и Ракита, Плевенско	214
Венцислав Динчев. Класификация на късноантичните градове на Thracia и Dacia – модел и интерпретация	223
Никола Тонков. Геофизично проучване на тракийски надгробни могили в Казанлъшко	253
Ирина Щерева, Мери Радева. Средновековна трапезна керамика от Сливен	268
Иван Сотиров. Нумизматичен етюд към историята на автономното Видинско княжество от края на XIII век до 30-те години на XIV век	288
Цони Цонев. Джеф Бейли, редактор. Клити: Селищна система през палеолита и кватернерни ландшафти в Северозападна Гърция (том I и II – рецензия)	333
Стоян Стоянов. Административна структура на АИМ – БАН	338
Анелия Божкова. Експозиционна дейност на Археологическия институт с музей през 2000 г.	340
Тодор Стойчев. Фотографски архив – Албум Мадара I	344
Тодор Стойчев, Ирена Димитрова. Библиография на археологията в България за 2000 г.	354
Автори и адреси за контакти	373

КЛАСИФИКАЦИЯ НА КЪСНОАНТИЧНИТЕ ГРАДОВЕ НА THRACIA И DACIA – МОДЕЛ И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Венцислав Динчев

A three-stage classification model may be suggested now for the towns in Thracia and Dacia: big towns, with fortified area of more than 30 ha; middle towns, with fortified area between 30 and 10 ha; and small towns or centres of urban type, with fortified area between 10 and 5 ha.

It seems expedient as well to introduce broader demarcation zones between the particular groups: between the big and middle towns – from 33 to 27 ha; between the middle and small towns – from 11,5 to 8,5 ha; between the small towns and the non-urban fortified settlements – from 6 to 4 ha.

The survey done outlines two main tendencies:

1) toward decrease in number of the big towns as well as common reduction of the scale and importance of urban form of life;

2) towards growth in number of the urban centres, because of the appearance of new, mainly middle and small towns.

The survey shows that city life as a whole was in progress in Thracia and Dacia during the Late Roman period. The period and especially the years from the beginning of the reign of Diocletian to the end of the rule of Constantine the Great mark the peak in development of city life in the territory of both dioceses not only during the Late Antiquity, but as well with respect to the previous epoch. It should be pointed out therefore, that both main tendencies, and particularly the first one of them, actually show themselves during the Early Byzantine period of the Late Antiquity – from the end of the 4th to the beginning of the 7th century.

Most of the new towns of the late-3rd and the first half of the 4th century appeared in the frontier provinces of both dioceses – in Dacia Ripensis, Moesia Inferior and Scythia. However, the most significant new centres did appear in the inner provinces (fig. 1). More considerable regional specificity in development of city life is to be registered already after the end of the 4th century. For example, the above-stated two tendencies appear at much larger scale in the provinces belonging to the diocesis of Dacia.

The suggested classification model reflects the differences in size and demographic potential between the Late Antiquity towns in Thracia and Dacia as well as the differences between them in economic, administrative, cult and/or military significance. The exceptions – like, for example, Iustiniana Prima in the early period of its existence – may well be explained within the frame of the suggested classification model. As far as they concern discrepancies between the size and the administrative status of particular towns, the suggested classification is just the means to establish those exceptions.

Key words: Late Antiquity towns, Thracia, Dacia, classification

Актуалната класификация на късноантичните градове от диоцезите *Thracia* и *Dacia* следва да се основава върху данните за големината на защитените им площи, като при възможност се отчитат останалите обективни показатели за техния мащаб и тяхната значимост, както и съответните сведения от изворите¹.

Смятам, че днес може да се приеме един тристепенен класификационен модел за градските центрове от *Thracia* и *Dacia*: големи градове; средни градове; малки градове или центрове от градски тип.

Класификационните параметри, които предлагам за отделните групи и които са свързани с основния критерий, са следните: защитена площ над 30 ха за големия град; защитена площ между 30 и 10 ха за средния град; защитена площ между 10 и 5 ха за малкия град. Тези параметри не са случайни. Те са резултат от интерполацията на данните за площта на градовете и са израз на концепцията на самата класификация. При определянето на долната граница са отчетени и данните за неградските укрепени селища, които са едно от най-характерните явления в селищния живот изобщо на късноантичните диоцези *Thracia* и *Dacia* (V. Dintchev, 1997a, 47 – 63; V. Dintchev, 2001, 217 – 235).

Доколкото наличието на известни изключения е нормално за всеки класификационен модел, то целесъобразно е и въвеждането на едни по-широки разграничителни зони между отделните групи. Параметрите пък на тези зони определям чрез допустимо двупосочно отклонение – толеранс, спрямо точно фиксираните граници. Толерансът е с различни, нарастващи във възходящ ред стойности за различните зони. Така граничната зона между неградските или полуградските укрепени селища и малките градове определям чрез толеранс до 1 ха спрямо споменатата граница – 5 (± 1) ха, т.е. от 4 до 6 ха. Граничната зона между малките и средните градове се получава чрез

толеранс до 1,5 ха – 10 ($\pm 1,5$) ха, т.е. от 8,5 до 11,5 ха. Граничната зона между средните и големите градове се получава чрез толеранс до 3 ха – 30 (± 3) ха, т.е. от 27 до 33 ха.

Когато площта на даден център попада в гранична зона, отнасянето на същия към една от съответните групи става с помощта на останалите обективни критерии за мащаб и значимост. Именно въвеждането на по-широки разграничителни зони осигурява технологията за използването на останалите обективни критерии – броят и видът на архитектурните комплекси и постройките с обществено и частно предназначение, а също естеството и количеството на открития при проучванията подвижен инвентар.

Известно уточнение налага класификационното определение „голям град“. В диоцезите *Thracia* и *Dacia* няма градове от ранга например на *Antiochia* (W. Liebeschuetz, 1972; H. Kennedy, 1996, 181 – 195) или *Thessalonica* (A. Avramea, 1976, 139 – 147; J.-M. Spieser, 1984), чиито защитени площи през IV – VI век се изчисляват с квадратни километри и чиято значимост в обществения живот на Империята съперничи с тази на *Constantinopolis*. Големите градове на *Thracia* и *Dacia* не са сред най-големите имперски центрове, но от това не следва, че трябва да се промени определението за първите. Необходимо е само да се уточни, че в случая става въпрос за големите провинциални градове от *Thracia* и *Dacia*.

Как по друг начин освен като голям да се определи един *Philippopolis* например, чиято защитена площ поне до втората четвърт на VI век е „само“ около 80 ха (М. Матеев, 1993, с. 91), чието население се изчислява от някои на около 100 000 души (Е. Кесякова, 1985, с. 119) и чието засвидетелствано в изворите значение (V. Velkov, 1977, р. 128) се потвърждава категорично от археологическите открития (L. Botousharova, E. Kesjakova, 1983, 264 – 273; Хр. Данов, 1987, 169 – 177; Е. Кесякова, 1994, 192 – 204; М. Матеев, 1993; Е. Кесякова, 1999), или пък един *Odessos*, чиято защитена площ е „едва“ около 43 ха, чието население нараства и през V – VI век чрез приток на имигранти от източните провинции на Империята (V. Velkov, 1961, 655 – 659; В. Бешевлиев, 1983, 19 – 35; А. Минчев, 1986, 31 – 43), и чието значение достига кулминацията си през VI век с избора му за столица на своеобразната *quaestura exercitus*, включваща територии от Балканския полуостров, от Мала Азия, а също остров Кипър и Цикладските острови (S. Szadeczky-Kardoss, 1985, 61 – 64; S. Torbatov, 1997, 78 – 87).

Наред с *Philippopolis* и *Odessos*, голям град през късната античност безспорно е и *Marcianopolis* – столицата на провинция *Moesia Inferior*. Фортификационната система на *Marcianopolis* засега е в начален етап на изследване. Наличната информация за защитената му площ – около 70 ха, съответства в най-голяма степен за края на III – IV век, когато според изворите (B. Gerov, 1975, 66 – 68, 70 – 72; V. Velkov, 1977, р. 99; А. Минчев, 1987, 297 – 299; А. Ангелов, 1999, 3 – 5, 8 – 9) неговото значение нараства изключително много². Свидетелство за това са и началните дати на повечето от разкритите тук представителни комплекси и постройките. Все пак археологическите проучвания показват, че градът остава значителен център и през следващите векове (B. Gerov, 1975, 49 – 55; G. Tončeva, 1981, 138 – 143; А. Минчев, 1987, 299 – 306; А. Ангелов, 1999, 10 – 50).

Без съмнение голям град е и *Tomis* – столицата и митрополията на провинция *Scythia*. Неговото значение е засвидетелствано нееднократно в късноантичните извори (S. Iorgu, 1961, 271 – 274; V. Velkov, 1977, р. 107; R. Harreither, 1987, 197 – 210; I. Barnea, 1991, 277 – 282; А. Suceveanu, А. Barnea, 1991, 195 – 197, 289 – 290). В *Tomis* са изследвани множество късноантични постройките – християнски базилики, представителни сгради с мозайки, терми и т.н. Защитената му площ, която е увеличена значително в сравнение с предходната епоха, може би достига 55 ха. Основното разширение е осъществено още в края на III век. За югозападния сектор на крепостта се предполага, че е придатък от началото на VI век (M. Bucovala, 1977; N. Cheluta-Georgescu, 1977, 253 – 260; А. Radulescu, 1991, 23 – 45; А. Suceveanu, А. Barnea, 1991, 270 – 271, 274 – 275, 283; M. Sampetru, 1994, 74 – 76; А. Radulescu, 1998, 83 – 93)³.

Интересно е развитието на *Serdica*. През II век нейната защитена площ възлиза на около 18 ха. Към края на III – началото на IV век *Serdica*, която вече е столица на новата провинция *Dacia Mediterranea*, бележи очевиден възход, отразен ясно в представителната ѝ архитектура (V. Velkov, 1977, 93 – 94; M. Stančeva, 1978, 107 – 122; В. Велков, 1989, 23 – 26; М. Станчева, 1989, 17 – 22; С. Бобчев, 1989, 37 – 58; М. Станчева, 1994, 53 – 79). В края на III – IV век в *Serdica* функционира и имперска монетарница (Б. Божкова, 1977, 3 – 10; Р. Капели, 1983). Сега градът получава и нова крепост, чиято площ е много по-голяма от тази на римската крепост (С. Бояджиев, 1959, 38 – 41, 45; К. Григорова, 1983, с. 24; М. Станчева, 1989, 18 – 19; Т. Иванов, 1994, 32 – 37). Предвид големината на цялата си защитена площ през IV век – около 84 ха (Л. Тонев, 1995, с. 102), *Serdica* превъзхожда *Tomis*, *Marcianopolis* и дори *Philippopolis*. Неслучайно достоверният

в сведенията си Амиан Марцелин нарича *Serdica* заедно с *Philippopolis* „известни и обширни градове“ (ЛИБИ, 1958, с. 133). Такъв град действително е *Serdica*, но не за дълго – най-късно в средата на V век фортификационната система на късноримското разширение е изоставена и градът се „свива“ отново в границите на защитената си площ от II век.

Подобна промяна се извършва впрочем и със столицата на късноантичната провинция *Thracia* – с *Philippopolis*, но при управлението на император Юстиниан I. Новата крепостна стена, която е изтеглена към Трихълмието, т. е. към стария акропол на града, редуцира над 50 % от защитената му площ. Вън от новата градска крепост остават както останките от комплекса на агората – ядрото на античната структура на *Philippopolis*, така и представителната му епископска базилика от първата половина на V век (L. Botusharova, E. Kesjakova, 1983, 271 – 273; P. Морева, 1988, 130 – 138; М. Матеев, 1993, 92 – 93; Е. Кесякова, 1989, 122 – 124). И след значителната редукция обаче защитената площ на *Philippopolis* е не по-малко от 35 ха⁴.

Голям град в едноименната провинция на диоцеза *Thracia* е *Augusta Traiana*. Неговите крепостни стени и през VI век ограждат площ от около 48,5 ха, а броят на известните представителни, частни и обществени звена на неговата късноантична структура е вече двуцифрено число (D. Nikolov, 1987, 96 – 107; К. Калчев, 1992, 49 – 69; Д. Николов, К. Калчев, 1992, 29 – 44; Д. Янков, 1993, 139 – 143, 145 – 148; Хр. Буюклиев et al., 1994, 89 – 90; К. Kaltschev, 1998, 88 – 107).

Към големите късноантични градове на Балканите спокойно може да се отнесе и *Scupi* – столицата на провинция *Dardania*, чиято защитена площ надхвърля 40 ха. Разкритите при проучването му представителни обществени и частни постройки потвърждават неговото значение през IV и V век. След началото на VI век обаче *Scupi* губи не само привилегированото си административно положение, но и градската си същност. Предполага се, че причината е едно земетресение през 518 г. (I. Mikulčić, 1973, 29 – 33; I. Mikulčić, 1974, 208 – 210; Д. Корачевиќ, 1977, 143 – 177; М. Гарашанин, Д. Корачевиќ, 1984, 79 – 97; Д. Корачевиќ, 1988, 155 – 164). Ако това е датата на фаталния прелом, то определението на Хиерокъл – *Σκουπιθηπολις* (ГИБИ, 1959, с. 94), е реминисценция, несъответстваща на реалността. Вероятно част от функциите на стария град са наследени от новоизградения се през VI век център върху недалечното възвишение Маркови кули. Той впечатлява с мощната си фортификация, включваща цитадела, вътрешна и външна крепост (I. Mikulčić, 1973, 33 – 34; I. Mikulčić, 1974, 210 – 212; И. Микулчиќ, 1982, 48 – 53, 129 – 135; И. Микулчиќ, М. Билбија, 1984, 205 – 221). Защитената му площ общо обаче едва ли е надвишавала 6 – 7 ха.⁵

Messembria, въпреки че не е споменат при Хиерокъл, е може би най-просперираният през V – VI век център на провинция *Haemimontus*. Днес поне една трета от терена на града – черноморски полуостров, е под морската повърхност, но и запазеното само от него възлиза на около 25 ха. В *Messembria* са изследвани солидни крепостни стени и кули, няколко големи християнски базилики, обществени терми и ред други постройки и съоръжения от V – VI век (Š. Bojadžiev, 1961, 321 – 349; I. Venedikov et al., 1969; V. Velkov, 1981, 137 – 141; Ж. Чимбулева, 1988, 577 – 585; Е. Теоклиева, 1988, 585 – 593; L. Ognenova, 1988, 570 – 573; L. Ognenova-Marinova, 1992, 243 – 246; С. Бояджиев, 2000, 122 – 125).

Ulpiana в провинция *Dardania*, чиято защитена площ е 35,5 ха, също се нарежда сред големите балкански центрове от късната античност. По времето на император Юстиниан I градът е преименуван в *Justiniana Secunda* (N. Duval, V. Popović, 1980, 381 – 382; М. Паровић-Пешикан, 1982, 57 – 72; В. Bavant, 1984, p. 247). С оглед на характеристиката му определен интерес предизвиква и т. нар. *castrum* – крепост с площ от около 16 ха, намираща се в непосредствена близост до градската крепост. Ограничените засега проучвания във въпросния *castrum* дават известни основания за датирането му в VI век (М. Паровић-Пешикан, 1982, 59, 61, 71 – 72). Синхронното функциониране през VI век на новата и старата крепост би означавало, че *Ulpiana* е увеличила както броя на населението си, така и значимостта си като селищен и обществен център изобщо⁶. По-вероятна обаче ми се струва възможността за появата на новата крепост като следствие от изоставянето на старата, т. е. за изместване и редуциране на защитената градска площ⁷.

За крепостта на римската *Colonia Ulpia Ratiaria* се допуска, че първоначално е с квадратна форма и че по-късно е разширена до правоъгълник с размери 426 × 284 м (D. Giorgetti, 1987, 40 – 42), т. е. с площ от около 12 ха⁸. В действителност в края на III – началото на IV век, когато *Ratiaria* е вече столица на провинция *Dacia Ripensis*, е изградена нова и значително по-голяма градска крепост. Освен очертанятия на по-ранната крепост тя включва нови терени в южна и източна посока като нейните стени тук следват конфигурацията на терена⁹. Защитената по този

начин площ на късноантичния град възлиза на около 30 – 35 ха¹⁰. От IV – VI век са и повечето изследвани постройки в *Ratiaria*, включително една представителна резиденция в центъра на града (V. Velkov, 1985, 886 – 889; J. Atanasova, A. Popova, 1987, 85 – 96; D. Giorgetti, 1987, 33 – 85; Д. Джорджети, 1988, 30 – 38; G. Kuzmanov, 2000, 27 – 43; J. Valeva, 2000, 45 – 57).

Сред най-значителните нови центрове на Балканите от началото на късната античност е неидентифицираният все още град при *Grazhdani* в днешна Албания. Той е в близост до границата между дакийската провинция *Praevalitana* и провинция *Epirus Nova* на диоцеза *Macedonia*¹¹. Защитената му площ възлиза на 34 ха. Дългата му 2760 м крепостна стена е в *opus mixtum* с по три и четири реда тухли в пояс. Установените по нейното протежение 40 кули са с U-подобна форма (A. Base, 1976, 48 – 49, 70, tabl. 3; V. Popović, 1984, p. 201). Тези особености позволяват да се допусне, че към средата на IV век този център вече е функционирал или поне е бил в процес на изграждане. Поради ограничените засега проучвания обаче не е ясна съдбата му през следващите векове.

Стар градски център в провинция *Scythia*, съобщаван в изворите непосредствено след столицата ѝ, е *Dionysopolis*. Археологическите данни за състоянието на този център през IV – V век, включително за площта му, са оскъдни (М. Димитров, 1986, 95 – 98), но все пак доказват неговото значение и предполагат класификационното му определяне като голям град. През първата половина на VI век *Dionysopolis* е пострадал от силно земетресение. Към средата на века градът е идигнат отново, на нов терен, и е снабден с мощна фортификационна система (М. Димитров, 1985а; М. Димитров, 1985b, 123 – 124; М. Димитров, 1988, 71 – 74; М. Димитров, 1995, 174 – 176; С. Бояджиев, 2000, с. 131). Относно площта на новия град се посочва цифрата 26 ха (М. Димитров, 1985а, с. 14; М. Димитров, 1985b, с. 124) или дори 36 ха (М. Димитров, 1988, с. 72, 75). Предвид неправилната форма на крепостта и общата дължина на нейните стени – 1730 м или 1735 м (М. Димитров, 1985а, с. 14; М. Димитров, 1985b, с. 124), защитената площ на новия град едва ли е надвишавала 16 – 17 ха.

Засега изследванията за *Viminacium – municipium* от II век и столица на късноантичната провинция *Moesia Superior*, се основават предимно на писмени и епиграфски извори (В. Поповић, 1967, 29 – 41; М. Mirković, 1968, 56 – 73; М. Поповић, 1988, 31 – 35; М. Mirković, 1997, 44 – 50; М. Mirković, 1998, 117 – 120). Все пак днес е известна локализацията на военния лагер и на римския *Municipium Aelium Viminacium*. Според едно съобщение от началото на века, цитирано и в по-новите публикации (В. Поповић, 1967, с. 30; Р. Petrović, 1986, p. 93), военният лагер е с размери около 442 × 385 м, т. е. с площ 17 ха. Крепостна стена, изградена или поне реконструирана през късната античност, е установена засега и при източната част на градската структура¹². Според известните планове (В. Поповић, 1967, с. 33, 39, обр. 4, 5; М. Поповић, 1988, с. 2, обр. 1; М. Mirković, 1988, p. 129, fig. 1), площта на градската структура като цяло е поне два пъти по-голяма от тази на лагера. Последният, по аналогия с другите римски легионерски лагери в Подунавие, вероятно търпи съществени трансформации в края на III – началото на IV век, и би следвало да се възприема също като част от градската структура през IV век. С това допълнение е вече сигурно, че защитената общо площ на *Viminacium* през IV век е надхвърляла 30 ха. Градът е пострадал тежко от хунските нашествия в средата на V век. В литературата се поддържа тезата, че в първите години на управлението на император Юстиниан I укрепеното му ядро е изместено на около 1 км в западна посока върху по-удобен за защита терен (М. Поповић, 1988, с. 1, 32 – 35; М. Mirković, 1998, p. 123). Друг обект, свързан със съдбата на *Viminacium* през VI век, е едно федератско селище, локализирано на неколкостотин метра северно от старата градска крепост (М. Поповић, 1988, 1 – 31, 33 – 35; М. Mirković, 1998, 123 – 125; М. Mirković, 1999, 17 – 25). Новата крепост, която се идентифицира с ранновизантийския *Viminacium*, обаче е с площ „от само 2 ха“ (М. Поповић, 1988, с. 33). Поради това и самата теза за изместването и редуцирането на столицата на *Moesia Superior* до тази крепост плюс споменатото слабоукрепено сателитно селище не ми се струва приемлива. Вероятно поне част от старата градска крепост е била използвана и през VI век. В противен случай *Viminacium* би бил един от най-драстичните примери за несъответствие между извори и реални показатели за мащаб и значимост по това време¹³.

Съгласно приетите класификационни параметри в граничната зона между големите и средните градове е *Diocletianopolis* в провинция *Thrace*. Защитената площ на основания в края на III – началото на IV век, град възлиза на около 30 ха. Многото изследвани вече в *Diocletianopolis*, включително в предградията и некрополите му, комплекси и постройки – резиденции, християнски базилики, терми, казарми и т. н., доказват неговото значение и са аргумент за определянето му като голям късноантичен град (Р. Gorbanov, 1987, 293 – 296; Т. Иванов, 1988, 27 – 30; К. Маджаров, 1993; М. Маджаров, 1995, 99 – 100; М. Маджаров et al., 1996, 57 – 58).

В граничната зона между двете групи попада и *Paulialia* в провинция *Dacia Mediterranea*. Защитената още през II век площ на този град се изчислява на малко повече от 29 ха. Тук също

са изследвани много, различни по функции късноантични постройките, част от които впечатляват с градежа и украсата си (L. Ruseva-Slokoska, 1987, 82 – 96; Л. Слокоска, 1989; В. Геннадиева, 1989, 157 – 173; Ю. Фърков, 1990, 147 – 153; О. Алексиев, 1991, 120 – 121; Ю. Мешков, 1996, 57 – 58). Върху близкия хълм Хисарлъка през IV век е издигната крепост с площ около 2,1 ха (З. Гочева, 1970, 233 – 254; Л. Слокоска, 1989, с. 13, 33 – 34; С. Станилов et al., 1991, 178 – 179; С. Бояджиев, 2000, 128 – 130). Тя също допринася за класификационната оценка на *Pautalia* като голям град¹⁴. Една новооткрита крепостна стена обаче, която разполюва защитена градска площ (Р. Спасов et al., 1996, 39 – 47), поставя под въпрос тази оценка за последния период на късната античност и насочва към предположението за промени в развитието на *Pautalia*, подобни на промените при *Serdica* или *Philippopolis* например¹⁵.

В граничната зона между двете класификационни групи попадат още *Singidunum* в провинция *Moesia Superior*, *Aquae* и *Oescus* в провинция *Dacia Ripensis*. Наличната информация за тези центрове обаче не позволява определянето им като големи градове през късната античност.

Основната крепост на късноантичния *Singidunum* запазва очертанията на по-ранния римски военен лагер. Тя огражда около 20 ха. С укрепеното разширение в северозападна посока – т. нар. долен град, общо защитената площ вероятно е достигала 30 ха. Установените досега по-представителни постройките обаче са сравнително малко, като при това повечето от тях се отнасят към II – първата половина на III век (М. Поповић, 1982, 27 – 37; D. Voјović, 1996, 53 – 68; M. Popović, 1997, 1 – 19; M. Vujović, 1997, 169 – 178). *Singidunum* е пострадал сериозно при нашествията в края на IV век и средата на V век (L. Bjelajć, V. Ivanišević, 1993, 123 – 139; M. Mirković, 1998, 119 – 120, 121 – 122). Предполага се, че при управлението на Юстиниан I защитената му площ е ограничена само до северозападната третина на по-ранната основна крепост, т. е. до 6 – 7 ха (М. Поповић, 1982, 34 – 35; D. Voјović, 1996, р. 68; M. Popović, 1997, 17 – 18). Това пък означава, че към средата на VI век *Singidunum* е вече под параметрите и за среден по мащаб и значимост град.

Предполагаемите трасета на крепостните стени на късноантичния *Aquae* заграждат площ от около 29 ха. Проучванията тук засега са твърде ограничени (Д. Јанковић, 1981, 43 – 45, 81; 121 – 128; П. Петровић 1997, 123 – 125). Като указание за по-ограниченото с оглед на общата класификация значение на късноантичния *Aquae* би следвало да се изтълкува единадесетата новела на император Юстиниан, според която до 535 г. местният епископ е бил под опеката на епископа на *Meridium* (ГИБИ, 1959, с. 49)¹⁶. Едно редуциране на защитената площ на *Aquae* в края на V – VI век – подобно на *Viminacium* и *Singidunum*, не би било изненадващо.

Към края на III – началото на IV век, защитената площ на *Oescus* е разширена и достига 28 ха. Археологическите разкопки в случая са с дългогодишна история, но резултатите от тях се свързват главно с римския период в развитието на този център – с *Colonia Ulpia Oescensium* (Т. Иванов, 1987, 7 – 60; G. Kabakčieva, 1996, 95 – 117; Т. Иванов, Р. Иванов, 1998). Малкият брой представителни постройките, изградени към и след началото на IV век в изследваните сектори (G. Kabakčieva, 1999, 49 – 55), „накланя везните“ за определянето на късноантичния *Oescus* към средните по мащаб и значимост градове. Има и някои факти, които поставят под въпрос запазването на посочената площ на *Oescus* до края на късната античност¹⁷.

Сред най-значимите центрове от групата на средните градове е *Novae* в провинция *Moesia Inferior*. Към края на III век защитената му площ е разширена до около 26 ха¹⁸. Разширението е важен признак и за трансформирането на стария военен лагер в градски център. Известното до момента от късноантичната структура на *Novae*, включително внушителният епископски комплекс от V – VI век, потвърждава неговата роля в долнодунавския регион (L. Press, T. Sarnowski, 1991, р. 229, 240 – 243; M. Čičikova 1994, 127 – 138; K. Димитров, 1994, 83 – 87; S. Parnicki-Pudelko 1995; A. Biernacki, A. Medeksz, 1995, 9 – 23; Z. Kalinowski, 1995, 25 – 35; W. Kudeva, 1995, 27 – 61; A. Miltsheva, E. Gentsheva, 1996, 190 – 193; P. Dyczek, 1997, 87 – 94; A. Miltsheva, E. Gentsheva, 1998, 151 – 155; T. Sarnowski, 1999, 57 – 63; Z. Kalinowski, 1999, 65 – 73).

Сред най-значимите центрове от тази група е и *Doclea* в провинция *Praevalitana*. Съгласно представяния в публикациите общ план (напр. П. Мијовић, М. Ковачевић, 1975, с. 43, обр. 37), защитената му площ възлиза на около 25 ха. Проучванията показват, че *Doclea* е значим център – с представителен *forum* и различни обществени постройките още по времето на Принципата. Разкритите пък в източната част на града представителни християнски култови сгради доказват запазването на значението му и през късната античност (П. Мијовић, М. Ковачевић, 1975, 42 – 46, 64 – 65; N. Duval, V. Popović, 1980, 379 – 380; V. Popović, 1984, р. 193, 207).

Подобно на *Messembria* и *Sozopolis* (старата *Apollonia*) не е споменат при Хиерокъл, но също е проспериращ през V – VI век град на провинция *Haemimontus* (B. Dimitrov, 1988, 497 – 501).

Сходно е и местоположението на *Sozopolis* – върху черноморски полуостров, обграден с крепостна стена. Площта му е приблизително колкото запазеното днес от *Messembria*, т. е. около 25 ха¹⁹. При ограничените засега проучвания в *Sozopolis* са установени останки от фортификационни съоръжения и християнска култова архитектура от края на IV – VI век (В. Велков, 1964, 43 – 54; Д. Овчаров, Ц. Дражева, 1987, 232 – 233; Ц. Дражева, Д. Недев, 1994, с. 110)²⁰.

Ibida в провинция *Scythia* също липсва при Хиерокъл, но се споменава при Прокопий като *πολις* (ГИБИ, 1959, с. 170). Защитената площ на този нов център се изчислява общо на 24 ха, като съотношението между двете му свързани крепости е приблизително 7 : 1. Отсъствието на разкопки засега поражда известни разногласия у изследователите относно последователността във фортификационното строителство, но поне що се отнася до появата на голямата крепост, има съгласие, че е преди или около средата на IV век (С. Scorpan, 1980, 40 – 41; А. Suceveanu, А. Varnea, 1991, р. 204). В тази крепост са разкрити инцидентно останките от представителна, триапсидна християнска базилика от VI век. В околността е изследван късноантичен манастирски комплекс (V. Lungu, 1997, 100 – 101, 105).

Нов град, наследник вероятно на по-ранен военен лагер, е споменатият от Хиерокъл *Bononia* в провинция *Dacia Ripensis* (G. Susini, 1975, 425 – 429; V. Velkov, 1977, р. 88). Известната днес крепост на *Bononia*, чието изграждане се отнася към края на III – началото на IV век, загражда площ от около 23 ха. Проучванията тук засега са ограничени, но все пак доказват интензивен живот през късната античност и особено през IV век (Й. Атанасова, 1974, 337 – 338, 343; А. Николаева, 1990, с. 71; Й. Атанасова, под печат)²¹. Едно кратко съобщение за изследван некропол от VI век в североизточния ъгъл на крепостта (С. Михайлов, 1961, с. 4) обаче оставя открит въпроса за съдбата на *Bononia* по това време.

Неидентифицираният все още център, чиито останки са под днешния град Обзор, е най-значителният пункт по черноморското крайбрежие на диоцеза *Thracia* между *Odessos* и *Messembria*²². Според известните данни и план (К. Шкорпил, 1930, 205 – 206, обр. 6) защитената му площ – с близка до трапец форма, е около 22 ха²³. Изграждането на крепостта, което всъщност бележи началото на градския период в развитието на този център, е през късната античност. Формата на кулите насочва към края на III – IV век. Връзката пък на крепостта с т. нар. Балканска преградна линия (К. Шкорпил, 1930, с. 204, 206 – 207) предполага функционирането на този център и в края на V – VI век. Неговото водоснабдяване е било осигурено чрез външни зидани водопроводи (Х. Шкорпил, К. Шкорпил, 1892, 40 – 41; К. Шкорпил, 1930, с. 206). Показател за неговия градски облик са и представителните късноантични останки и находки, открити при ограничените засега проучвания в защитената му площ или при случайни обстоятелства (Х. Шкорпил, К. Шкорпил, 1892, 39 – 40; Д. Овчаров, М. Ваклинова, 1978, 32 – 33, 37; Ж. Чимбулева, П. Балабанов, 1979, 94 – 95)²⁴.

Крепостта на *Traianopolis* – един от главните градове на провинция *Rhodopa* (V. Velkov 1977, р. 125), е с неправилна, близка до петоъгълник форма, като общата дължина на стените ѝ е около 2 км (Р. Pantos, 1983, р. 173). От тази информация може да се заключи, че защитената площ на късноантичния *Traianopolis* е била приблизително колкото на *Bononia* през IV век или като тази на центъра под днешния град Обзор.

Със сходен мащаб е и *Zaldapa* (К. Шкорпил, 1905, 493 – 499, табл. CXI/c; С. Торбатов, 2000, 5 – 34) – най-значителният нов център в южната част на провинция *Scythia*, споменат при Хиерокъл. Появата му се отнася към втората четвърт на IV век (С. Торбатов, 2000, 30 – 31, 47, 87 – 88). Обиколката на крепостта му възлиза на около 2050 м (С. Торбатов, 2000, с. 10)²⁵. В защитената площ К. Шкорпил е изследвал останки от голям обществен комплекс с размери 101 × 18 м от една християнска базилика и е установил наличието на още една голяма християнска култова сграда (С. Торбатов, 2000, 36 – 59). Водоснабдяването на града е било надежно осигурено (В. Мирчев, 1951, 99 – 102; С. Торбатов, 2000, 60 – 65). *Zaldapa* е имал и значителни предградия (С. Торбатов, 2000, 5 – 6, 65 – 70).

През IV и първата половина на V век *Nicopolis ad Istrum* в *Moesia Inferior* запазва защитената си площ от около 21,5 ха, очертана още с първата му крепостна стена от II век. През първата половина на IV век функционират и повечето значими обществени звена на градската структура от предходната епоха, включително комплексът на агората. По това време в града се появяват нови представителни жилищни постройки, а предградията му се разрастват (Т. Иванов, Р. Иванов, 1994; Л. Русева-Слокоска, 1994, 171 – 181; А. Poulter, 1995, 28 – 33; L. Rousseva-Slokoska, 1996, 205 – 211). След края на IV век и особено след средата на V век обаче в развитието на *Nicopolis ad Istrum* настъпват драстични промени. Те намират концентриран израз в изместването и редуцирането на защитената му площ до 5,74 ха²⁶. Най-значимите звена в

структурата на новия център са две култови постройки – трикорабна базилика и еднокорабна църква (A. Poulter, 1995, 35 – 47). Техният градеж, размери и украса обаче не им отрездат място сред по-представителните образци на съответните архитектурни типове. При това положение определянето на ранновизантийския *Nicopolis ad Istrum* като град е проблематично или поне ще е условно при наличието на немалко резерви.

Naissus, чийто градски статут вероятно датира още от края на II век, е най-значителният център в западната част на провинция *Dacia Mediterranea*. Освен изворите доказателство за това са и откритите тук късноантични постройки, съоръжения и находки (П. Петровић, 1976, 9 – 88; P. Petrović, 1993, 57 – 69; S. Gusić, 1993a, 164 – 168; M. Mirković, 1997, p. 51). Трасетата на крепостните стени на *Naissus* все още не са сигурно установени, но се предполага, че защитената му площ е възлизала на около 20 ха (П. Петровић, 1976, с. 49; P. Petrović, 1993, p. 66).

Известен център на провинция *Moesia Inferior* и по Долния Дунав изобщо е *Durostorum* (V. Velkov, 1960, 214 – 218; V. Tapkova-Zaimova, 1997, 109 – 114; P. Soustal, 1997, 115 – 119). За римския военен лагер тук се предполага, че е с размери около 480 × 400 м, т. е. с площ около 19 ха. Изследваният югозападен сектор от лагерната крепост е поддържан и преизграждан до VI век, включително. Доказано е безспорно и трансформирането на лагера в селищен център, т. е. установяването на късноантичния град в площта на по-ранния лагер. В началото на IV век на мястото пък на римските *canabae* се установява предградие с представителни постройки. На заможните градски жители са принадлежали и изследваните в околността гробни съоръжения от края на III – VI век, някои от които са с оригинални конструкции и/или богат инвентар (P. Donevski, 1987, 239 – 243; P. Donevski, 1994, 153 – 158; П. Донеvски, 1995, 259 – 270; G. Milosević, P. Donevski, 1999, 245 – 258; I. Popović, P. Donevski, 1999). Към началото на IV век до дунавския бряг – на няколко метра северозападно от бившия лагер, е изградена нова (воснна ?) крепост. През VI век тази крепост е основно преустроена (С. Ангелова, 1980, 5 – 8; С. Ангелова, 1988, 33 – 36). Засега нейните стени не са изцяло проследени, но може да се допусне, че площта ѝ е не по-малко от 3 – 4 ха.

Стар градски център в провинция *Rhodopa* е *Maroneia*. Споменава се от Хиерокъл (ГИБИ 1959, 88). Според публикуваните планове (Δ. Λαζαρίδης, 1972, fig. 37; Ch. Bakirtzis, 1989, fig. 16), защитената му площ през IV – VI век би следвало да възлиза на около 19 ха²⁷. В *Maroneia* и близката околност са изследвани представителни късноантични постройки (P. Pantos, 1983, 168 – 169; Ch. Bakirtzis, 1989, 46 – 47).

Zikideva възниква като градски център на провинция *Moesia Inferior* в края на V – началото на VI век. Многото изследвани тук комплекси и постройки с различно обществено предназначение, както и внушителният брой на разкритите частни жилищни сгради свидетелстват за неговото значение. *Zikideva* се споменава при Прокопий и Теофилакт Симоката, а също и в *Notitiae Episcopatum* – на мястото на *Nicopolis ad Istrum* (V. Dintchev, 1997c, 54 – 77). Публикуваните данни относно площта на хълма, върху който е основната крепост на *Zikideva*, са противоречиви. Във всеки случай тази площ е не по-малко от 12 – 13 ха²⁸. Според последните проучвания крепостта, която огражда речната тераса в западното подножие на хълма и която е непосредствено свързана с крепостта върху хълма, също се отнася към VI век. С нейното изграждане е гарантирано водоснабдяването на града върху хълма. В част от кулите на долната крепост са съоръжени кладенци. Най-значителният е в югозападната ъглова кула. Достъпът от хълма до този кладенец е осигурен по впечатляващ начин – чрез проход-стълбище в южната стена на долната крепост (К. Тотев, Е. Дерменджиев, 1997, 143 – 155; К. Тотев, 2001, 32 – 33; Д. Овчаров, 2001, 97 – 102). Площта на тази крепост е около 2,5 ха (К. Тотев, Е. Дерменджиев, 1997, с. 150), т. е. защитената общо площ на *Zikideva* е не по-малко от 15 ха. Върху съседен хълм в източна посока се е намирало и значително сателитно укрепено селище с площ от около 4,5 ха (V. Dintchev, 1997c, 65 – 66; Е. Дерменджиев, 1998, 180 – 188)²⁹.

Неидентифицираният все още град при Коньух в днешна Македония се очертава като най-значителния късноантичен център в източната част на провинция *Dardania*. Предполага се, че укрепяването му и неговата урбанизация изобщо са осъществени през IV век. В защитената му площ, която възлиза на около 17 ха, са регистрирани останки от различни постройки, включително от представителна християнска базилика. В скалистия грунд на по-високата му централна част са всечени множество помещения и съоръжения (И. Микулчиќ, 1974, 366 – 368; I. Mikulčić, 1974, 207 – 208; Б. Георгиевски, 1996, 73 – 74).

През IV век *Acrae* в провинция *Scythia* вероятно все още няма градски статут. С изградената не по-рано от втората половина на IV век външна крепостна стена общата защитена площ на този център достига до 15 ха и след средата на V век той е вече един от значимите градове на

провинцията (Д. Топтанов, 1984, 67 – 71; Г. Джингов, 1989, 14 – 28; Г. Джингов и др., 1990; М. Йосифова и др., 1995, 145 – 146; В. Динчев, 1998b, с. 32, бел. 26; М. Йосифова, 2000, 263 – 270). В случая третото място на *Acrae* сред морските градове на *Scythia* в списъка на Хиерокъл (ГИБИ, 1959, с. 90) се съгласува с археологическите данни.

Значителен късноантичен център е и този при Чомаковци в днешна Северозападна България – в източната част на провинция *Dacia Ripensis*. Крепостта му е изградена не по-рано от края на III век. От края на III – IV век са и повечето късноантични постройки, съоръжения и находки, открити при инцидентните засега проучвания или при случайни обстоятелства (К. Шкорпил, 1905, 480 – 481, табл. CVIII/2; Н. Vettters, 1950, 13 – 14; Т. Иванов, 1961, 255 – 269; Т. Ковачева, П. Бънов, 1990, 81 – 83). Според данните и плана на К. Шкорпил защитената площ на този център възлиза на около 13 ха³⁰, а според Т. Иванов – около 15 ха (Т. Иванов, 1961, с. 257). Изказано е предположение, че това е *Zetnoukortu* (V. Velkov, 1977, 89 – 90). Последният е споменат единствено при Прокопий – като *χωριον*, но заедно с *Oescus* и *Castra Martis* (ГИБИ, 1959, 167 – 168), т. е. в градски контекст.

Един от петте, според Хиерокъл, градове на провинция *Moesia Superior* е *Horreum Margi* (ГИБИ, 1959, с. 94). Предполагаемите трасета на крепостните му стени ограждат площ около 14 ха (D. Piletić, 1969, 9 – 57). Ограничените засега проучвания не дават възможност за по-пълна представа относно късноантичната структура на този стар градски център. Откритите монетни находки показват сътресения към края на IV век и към средата на V век (М. Васић, 1990, 5 – 8, 89 – 92).

Публикациите за изследваната неотдавна южна стена на ранновизантийската крепост на *Scodra* предоставят всъщност първите по-съществени археологически данни за столицата на провинция *Praevalitana*. В градежа на стената са разграничени два периода: от началото на V век и от времето на император Юстиниан I (G. Hoxha, 1993, 551 – 567; G. Hoxha, 1994, 231 – 247). Защитената площ на града през V – VI век се изчислява в границите на 12 до 14 ха (G. Hoxha, 1993, р. 559)³¹. Защитената площ на *Scodra* от края на III – IV век засега не е известна, но е сигурно, че е била по-значителна³².

От наличните данни за крепостта на *Eudoxiopolis* (старата *Selymbria*) може да се допусне, че защитената площ на столицата на провинция *Europa* е около 12 ха (F. Dirimtekin, 1957, 127 – 129). Тези данни обаче свидетелстват и за една по-късна датировка на регистрираните фортификационни останки, което пък би могло да означава, че *Eudoxiopolis* също е редуциран по площ към или след края на V – началото на VI век, т. е., че посочената цифра е големината на редуцираната площ на града през VI век.

Сред новите градове на провинция *Moesia Inferior* е *Abritus*. Същият е споменат от Хиерокъл (ГИБИ, 1959, с. 90). Изграждането на неговата крепост, която е проучена изцяло, се отнася към края на III – началото на IV век (Т. Иванов, 1980). Защитената му площ възлиза на около 12 ха³³. В нея са изследвани различни обществени и частни постройки – голям и представителен административно-резиденциален комплекс, голям *horreum*, трикорабна християнска базилика и т. н. (Т. Иванов, С. Стоянов, 1985; П. Георгиев et al., 1994, 74 – 75).

Актуалната археологическа информация за ред значителни според изворите и съвременната историография центрове е твърде оскъдна и недостатъчна за една коректна класификационна оценка. *Adrianopolis* (столицата на провинция *Haemimontus*), *Ainos* (столицата на провинция *Rhodopa*), и *Heraclea* (старият *Perinthus* – столицата на римска *Thracia*) в провинция *Europa* вероятно са били сред големите градове на диоцеза *Thracia* (V. Velkov, 1977, р. 115, 120, 125). Тяхното същинско археологическо проучване обаче все още не е започнало (Y. Otuken, R. Ousterhout, 1989, 121 – 131, not. 1, 3, 4). За защитената площ на *Anhialo* в провинция *Haemimontus* се посочва цифра, която превишава с много съответните цифри за всички разгледани по-горе градове на двата диоцеза – около 120 ха (Д. Стоев, 1989, 37 – 40). Данните за крепостните стени на *Anhialo* – резултат от геофизически проучвания, обаче не са безспорни и не са хронологически прецизирани³⁴. И за крепостните стени на *Panion* в провинция *Europa* се съобщава, че ограждат голяма площ (Y. Otuken, R. Ousterhout, 1989, 145 – 146), но точни данни за площта и за хронологията на видимите върху терена фортификационни останки не са публикувани. Не може да се прецени от наличната информация и мащабът на късноантичния *Lissus* в провинция *Praevalitana*, чийто предшественик от IV – I век пр. Хр. има защитена площ от около 20 ха (F. Prendi, K. Zheku, 1972, 246 – 248, 266 – 268; S. Anamali, 1993, 455 – 456)³⁵.

В граничната класификационна зона между средните и малките градове попада *Nicopolis ad Nestum* в провинция *Rhodopa*. Защитената му площ възлиза на около 11 ха. През първите два века от съществуването си, т. е. до началото на IV век, този град изглежда не е укрепяван, а изградените му по това време крепостни стени се запазват като очертания до края на VI век (А. Димитрова-Милчева, 1992, 257 – 270). Разкритите вътре или в близост до крепостта

представителни, обществени и частни сгради от късната античност позволяват отнасянето на *Nicopolis ad Nestum* към групата на средните по мащаб и значимост градски центрове (М. Vaklinova, 1984, 641 – 649; Ц. Дремсизова-Нелчинова, 1987, 61 – 62; А. Димитрова-Милчева, 1992, с. 268; Г. Кузманов, 1994, 24 – 34).

Към тази група може да се отнесе и старият градски център *Tropaeum Traiani* в провинция *Scythia*, чиято защитена площ през късната античност възлиза, включително с югоизточния придатък, на около 10,5 ха (I. Barnea et al., 1979, p. 16). Свидетелство за значимост и демографски потенциал са големите обществени постройки, включително няколко християнски базилики, както и многобройните, различни по план и тип частни жилища, разкрити при досегашното му проучване (I. Barnea et al., 1979; A. Suceveanu, A. Barnea, 1991, 199 – 202; M. Sampetru, 1994, 18 – 53, 72 – 73, 84 – 86, 112 – 114; A. Poulter, 1996, 116 – 117, 126; V. Lungu, 1997, 99 – 104; I.-B. Cataniciu, 1998, 201 – 214; I.-B. Cataniciu, 1999, 259 – 269).

Запазеното днес от защитената площ на късноантичния *Callatis* – крайбрежен център на същата провинция, не превишава 8,5 ха, но следва да се има предвид, че част от нея е ерозирана в резултат на морското въздействие (V. Georgescu, M. Ionescu, 1998a, p. 196, fig. 7; V. Georgescu, M. Ionescu, 1998b, p. 217, 218, fig. 5, 6). Ранните крепостни стени на този стар град са ограждали значително по-големи пространства. Крепостта, с която площта му е редуцирана до обсъжданата по-горе, е издигната още в края на II век (V. Georgescu, M. Ionescu, 1998b, 205 – 219). Аргументи за класификационното определяне на късноантичния *Callatis* като среден град са и известните му постройки, включително представителна християнска базилика, и многото изследвани гробове в големия му некропол (D. Theodorescu, 1963, 257 – 300; E. Condurachi, 1971, p. 179, 182 – 185; C. Preda, 1980; A. Suceveanu, A. Barnea, 1991, 197 – 198; V. Georgescu, M. Ionescu, 1998a, 187 – 200).

В граничната зона между средните и малките градове попадат още два центъра, които все още не са идентифицирани – Градището при село Войвода в днешна Североизточна България, т. е. в провинция *Moesia Inferior*³⁶, и Давина при село Чучер в днешна Северна Македония, т. е. в провинция *Dardania*. Защитената площ на Градището при село Войвода възлиза на около 10 ха. Крепостта му е изградена в началото на IV век. По същото време в близката околност има много интензивно производство на строителна керамика. Проведените разкопки доказват функционирането на този център до края на VI век. Към средата на V век пред западната му крепостна стена е изградена протейхизма. В изследваната малка част от защитената му площ са разкрити десетина жилищни сгради с каменно-кирпичен градеж. Установени са тесни улични трасета. Предполага се наличието и на неукрепени предградия (А. Милчев, С. Дамянов, 1972, 263 – 277; С. Дамянов, 1978, 139 – 173; А. Милчев, С. Дамянов, 1984, 43 – 84; С. Дамянов, 1985, 253 – 259). Изложените данни доказват селищния характер на този център, но не са достатъчни за причисляването му към класификационната група на средните градове. Аналогична е ситуацията и с данните за споменатия късноантичен център при село Чучер. Неговата защитена площ се определя на около 9 ха. В нея, както и в предградията са регистрирани останки от множество постройки (I. Mikulčić, 1986, p. 107, 109). Осъствието в случая на същински археологически проучвания обаче не дава възможност за прецизиране на хронологията на този център.

Особено място в класификацията и при характеристиката изобщо на късноантичните балкански градове заема *Justiniana Prima*, отъждествена днес с т. нар. Царичин град на около 45 км южно от град Ниш (*Naissus*)³⁷. Според новелите от 535 г. и 545 г. и съгласно сведенията на Прокопий (ГИБИ, 1959, 47 – 49, 71, 156 – 157) *Justiniana Prima* не е просто един от новопостроените градове, а е създадена от император Юстиниан I за административна и култова столица на цял северен *Illyricum*, включително и на провинциите в диоцеза *Dacia*. Дългогодишните археологически проучвания също предоставят аргументи за особеното предназначение на този град. По своя замисъл и в своя първоначален вид структурата на *Justiniana Prima* включва преди всичко звена с представителен характер, сред които се открояват многобройните християнски сгради и комплекси (B. Bavant, 1984, 272 – 285; N. Duval, 1984, 399 – 481; J. Guyon, G. Cardi, 1984, 1 – 90; N. Duval, M. Jeremić, 1984, 91 – 146; B. Bavant, 1990, 123 – 125, 154 – 160; C. Vasić, 1990, 307 – 315; A. Poulter, 1996, 124 – 126). Резултатите от проучванията обаче категорично опровергават твърдението на Прокопий, че това е „град голям и многолюден“, че „по своята големина той е пръв“ сред „останалите грдове“ на *Illyricum* (ГИБИ, 1959, с. 156). Надеждно защитената чрез солидна фортификация площ на *Justiniana Prima* – на т. нар. горен град, включително акропола с архиепископския комплекс, и на т. нар. долен град, възлиза общо на 7,25 ха (B. Bavant, 1984, 273 – 275). При тази структура и площ е ясно, че населението зад крепостните стени съвсем не е било многобройно. Вероятно то е подбирано според някакви социални критерии. Показателен за това е фактът, че още с основаването на града при две от църквите в защитената

му площ се извършват погребения (J. Guyon, G. Cardì, 1984, 40 – 46, 89; M. Jeremić, 1995, 182 – 187). Днес се предполага се, че градът е бил заобиколен с предградия. За някои от тях се допуска и защита чрез землени укрепления (B. Bavant, 1984, p. 284, not. 120). Тези предположения, които все още не са подкрепени с реални данни³⁸, обаче не могат да променят съществено представата за *Justiniana Prima*. Предградия има всеки късноантичен град. Евентуалното наличие на външни землени укрепления, предвид техните възможности, също не би могло да опровергае несъответствието между структурата и сигурно защитената градска площ, респективно между голямото административно значение и ограничения демографски и стопански потенциал. В този смисъл е напълно приемливо определянето на *Justiniana Prima* като изкуствено създаване или изкуствен град (N. Duval, V. Popović, 1980, p. 396; B. Bavant, 1984, p. 272, 286; I. Popović, 1990, p. 303). Несъответствието впрочем между мащаба и значимостта на града изглежда да е било актуално за около тридесетина години, т. е. до края на управлението на Юстиниан I. Промените в градската структура при наследниците на Юстиниан I – изоставянето на повечето големи постройки и масовата поява на скромни жилища и работилници сред и между техните останки (B. Bavant, 1984, p. 285; B. Bavant et al., 1990, 8 – 9; I. Popović, 1990, p. 269, 292 – 300, 305), са ясно указание, че без подкрепата на могъщия си благодетел градът е загубил привилегированото си положение и че неговото административно значение по това време е вече в синхрон с реалния му мащаб и потенциал на един малък град.

В началото на IV век *Augustae* в провинция *Dacia Ripensis* е с нова крепост, която е значително по-голяма от предшестващия я римски военен лагер. *Augustae* липсва при Хиерокъл, но се споменава като *ролис* при Прокопий. Според него от *Augustae* „били останали само основите“, но Юстиниан I го превърнал „в изцяло нов и непокътнат град с доста много жители“ (ГИБИ, 1959, с. 167). Данните от проучванията, включително уточнената големина на защитената площ – около 8 ха (С. Машов, 1991, 21 – 43; S. Maschov, 1994, 21 – 36; С. Машов, 1996, 71 – 72; R. Ivanov, 1997, 31 – 34; Р. Иванов 1999, 174 – 180), не позволяват обаче причисляването на *Augustae* към по-значимите късноантични градски центрове.

Към групата на малките градове следва да се отнесе и късноантичният *Istros* в провинция *Scythia*. Пострадал тежко при нашествията от III век, през следващите векове този стар градски център губи много от предишния си мащаб и предишната си значимост. Неслучайно Амиан Марцелин в края на IV век го определя като „някога твърде могъщия град *Istros*“ (ЛИБИ, 1958, с. 143). Неслучайно и защитената му площ е редуцирана неколкократно и е сведена до около 7 ха. Все пак многото проучени късноантични сгради, включително обществени постройки с различни функции и по-представителни жилища – в защитената площ и в предградията, са безспорно свидетелство за градската същност на *Istros* и след края на III век (E. Condurachi, 1971, 174 – 182; A. Suceveanu, 1982, 85 – 92; A. Suceveanu, A. Barnea, 1991, 192 – 195; M. Sampetru, 1994, 54 – 69, 88 – 89, 113 – 114; A. Suceveanu, M. Angelescu, 1994, 204 – 208; V. Lungu, 1997, 99 – 100, 104).

Твърде сходно с и развитието на *Deultum* в провинция *Haemimontus*. Към края на III – началото на IV век, неговата площ също е редуцирана неколкократно, като изградената по това време крепост огражда не повече от 7 ха (X. Шкорпил, К. Шкорпил, 1891, 133 – 138, фиг. 46; Ц. Дражева, 2000, 25 – 26)³⁹. Поради това изглежда Амиан Марцелин нарича старата римска колония *oppidum* в края на IV век (ЛИБИ, 1958, с. 174). Изследваните обаче и тук постройки и съоръжения, включително представителните улични оформлениа, са ясно свидетелство за градската същност на късноантичния и особено на късноримския *Deultum* (С. Дамянов, 1982, 234 – 235; И. Бонева, 1984, 23 – 28; С. Дамянов et al., 1987, 128 – 129; Ц. Дражева, 2000, 26 – 29).

От наличните данни и план за крепостта на *Bizye* (F. Dirimtekin, 1963, 30 – 34, pl. 2; A. Pralong, 1988, 194 – 197, fig. 18) може да се допусне, че защитената площ на този град на провинция *Europa* е приблизително колкото тази на *Istros* и *Deultum*⁴⁰. Епископската принадлежност на една средновековна църква в *Bizye* предполага същите функции и за късноантичната базилика, върху чиито останки тя е изградена (Y. Otuken, R. Ousterhout, 1989, 138 – 139).

Като малък град се очертава и късноантичният център *Transmarisca* в провинция *Moesia Inferior*, който не е споменат при Хиерокъл, но е познат от други извори (V. Velkov, 1973, 263 – 268; E. Petkov, 1999, 237 – 243). Публикуваните данни за случайно засечените участъци от крепостните му стени предполагат защитена площ от 6 – 7 ха (Р. Змеев, 1969, 46 – 49). Започналите разкопки по трасето на северната крепостна стена доказват изграждането ѝ в края на III – началото на IV век, и функционирането ѝ до началото на VII век (V. Vagalinski, 1999, 229 – 236).

Remesiana е последният от изредените при Хиерокъл градове на провинция *Dacia Mediterranea* (ГИБИ, 1959, с. 93). Защитената площ на *Remesiana* е около 5 ха⁴¹. С оглед на приетите класификационни параметри този център е в граничната зона между малките градове и

неградските укрепени селища. Установеното наличие на представителни звена в късноантичната му структура, включително в предградията (П. Петровић, 1976, 94 – 102; N. Duval, V. Popović, 1980, p. 375; P. Petrović, 1993, 80 – 81; S. Gusić, 1993b, 184 – 187), доказва неговата градска същност, но не може да опровергае в случая определението на Прокопий – *πολιχνιον* (ГИБИ, 1959, с. 157).

От споменатите при Хиерокъл центрове, за които днес има повече археологическа информация, в граничната зона между малките градове и неградските укрепени селища са още *Bargala* и *Tzoides*. По времето на Хиерокъл *Bargala* принадлежи към провинция *Macedonia Secunda* на диоцеза *Macedonia* (ГИБИ, 1959, с. 92). Поне до 371 г. обаче *Bargala* е била в провинция *Dacia Mediterranea* (V. Velkov, 1977, p. 93, 98). Защитената площ на този център през късната античност възлиза на около 4,7 ха, но известните компоненти от неговата структура и особено представителният епископски комплекс доказват градската му същност (B. Aleksova, C. Mango, 1971, 265 – 277; I. Mikulčić, 1974, 202 – 204; B. Алексова, 1986, 29 – 38; B. Aleksova, 1996, 275 – 276).

Сходна е ситуацията и с *Tzoides* – последният от споменатите при Хиерокъл градове на провинция *Haemimontus* (ГИБИ, 1959, с. 92), локализиран неотдавна при днешния град Сливен (B. Велков, 1982, с. 42; И. Щерева, 1993, 16 – 17). Защитената площ на този нов, укрепен в началото на IV век център, е около 4,5 ха⁴². С добре изградената фортификационна система, съоръжена и с външен подземен проход, с представителния култов комплекс, с другите частично засега изследвани големи и солидни постройки във вътрешността, както и със значителните предградия, включително с проучените в тях християнска базилика, пещи за строителна керамика и т. н. (E. Бацова, 1973, 65 – 69; И. Щерева, 1987, 27 – 35; И. Щерева, 1993, 7 – 17; I. Štereva, 1995, 7 – 13), *Tzoides* обаче „защитава“ репутацията си на градски център.

В близост до Симеоновград в днешна Югоизточна България (провинция *Thracia*) е локализиран късноантичен и средновековен укрепен център. Същият се идентифицира с *Constantia* – град, известен от средновековните извори. В късноантичните извори *Constantia* не се среща, но самото име, както и контекстът на упоменаването му в някои средновековни извори дават основание да се допусне, че то е използвано още с появата на въпросния център през IV век (B. Гюзелев, 1981, 9 – 18; K. Гагова, 1995, 178 – 180). Защитената му площ възлиза на около 5 ха. От нея е изследвана сравнително малка част, в която обаче са разкрити останките от раннохристиянска базилика с баптистерий и от ред други синхронни постройки и съоръжения, включително солидна и голяма сграда с обществено предназначение, резервоар за вода, занаятчийски работилници. Самата крепост още с изграждането си е имала внушителен вид. Към нея е бил съоръжен външен подземен проход. Има данни и за предградия (D. Аладжов, 1981, 253 – 256; D. Аладжов, 1985, 15 – 17, 36 – 43; D. Aladžov, 1987, 74 – 75). В околността са открити твърде ценни находки от IV век и от VI век (D. Аладжов, 1961, 47 – 50; D. Aladžov, 1987, p. 73, Abb. 1; V. Gerassimova-Tomova, 1987, 307 – 312). Следователно по показателите си за мащаб и значимост късноантичната *Constantia* е съвсем сходна с *Remesiana*, *Bargala* или *Tzoides* и може да бъде определена като център от градски тип.

Такива може би ще се окажат и някои от локализираните, но все още неизследвани центрове, упоменати като градове в късноантичните извори. Класификационната група по всяка вероятност ще се попълни и от центрове, които не са упоменати с градски дефиниции в късноантичните извори, но които, подобно на *Constantia* например, реално притежават мащаба и значимостта на градската форма на живот през късната античност.

* * *

Представеният преглед налага определени изводи относно състоянието и развитието на градския живот в късноантичните диоцези *Thracia* и *Dacia*. Ясно се очертават две основни тенденции: към намаляване на броя на големите градове и към обща редукция на мащаба и значимостта на градската форма на живот; към увеличаване на броя на градските центрове чрез появата на нови, преди всичко малки и средни градове.

Големите градове на *Thracia* и *Dacia* са преди всичко стари, антични по произход градски центрове – *Serdica*, *Philippopolis*, *Marcianopolis*, *Tomis*, *Augusta Traiana*, *Odessos*, *Scupi*, *Ulpiana*, *Ratiaria*, *Dionysopolis*, *Viminacium*, *Pautalia* и т. н. В тяхното развитие като цяло периодът от края на III век до 70-те години на IV век е период на просперитет. По това време някои от тях, например *Serdica*, *Tomis*, *Ratiaria* – столици на нови провинции, разширяват чувствително защитената си площ и попадат в тази класификационна група (фиг. 1).

След края на IV век обаче много от тези градове стагнират и дори регресират. Още в началото на V век *Scodra* вече е сред сравнително скромните представители на групата на средните градове. Не по-късно от средата на V век *Serdica* редуцира защитената си площ и също отпада към групата на средните градове. Подобно развитие не е изключено и за *Viminacium* (първо редуциране на защитената площ към средата на V век (?). Към средата на VI век това вече се е случило и с *Ulpiana*, *Dionysopolis*, *Pautalia* (фиг. 2). През втората половина на VI век *Philippopolis* остава голям град, но площта му е поне наполовина по-малка. Междувременно още в края на първата четвърт на VI век *Scupi* вероятно губи градската си същност изобщо. Може би известната днес защитена площ на *Eudoxiopolis*, която му отнежда място в близост до долната граница на групата на средните градове, също е следствие на значителна редукция през VI век.

Сред големите градове, но в близост до границата със следващата класификационна група, са и два нови, датиращи от началото на късната античност градски центъра – този при *Grazhdani* в днешна Албания и *Diocletianopolis* (фиг. 1). Няма данни за промени в техните защитени площи до края на VI век (фиг. 2).

Особен случай представлява развитието на старата гръцка колония *Messembria*. След установяването на римското владичество по западния черноморски бряг *Messembria* губи градския си статут. Крайно оскъдни са и археологическите данни за този център през I – IV век сл. Хр. След края на IV век обаче в неговото развитие настъпва подем и през VI век той вече е сред най-големите градове на диоцеза *Thracia* (фиг. 2).

Сред групата на средните градове на *Thracia* и *Dacia* преобладават също старите, антични по произход центрове, но значителен тук вече е и броят на новите градски центрове. Към първите принадлежат *Singidunum*, *Aquae*, *Oescus*, *Novae*, *Doclea*, *Traianopolis*, *Nicopolis ad Istrum*, *Naissus*, *Durostorum*, *Maroneia*, *Horreum Margi*, *Nicopolis ad Nestum*, *Tropaeum Traiani*, *Callatis* и т. н. В тяхното развитие като цяло периодът от края на III век до 70-те години на IV век също е период на просперитет. По това време някои от тях увеличават защитената си площ – например *Oescus* и *Novae* (фиг. 1). След края на IV век обаче за много от тях също настъпва период на рецесия, съпроводен в някои случаи с драстично намаление на защитените площи. Към края на V век *Nicopolis ad Istrum* например деградира до център, който по обективни критерии, включително големина на защитената площ, е в граничната зона между градовете и полуградските укрепени селища. Малък град към средата на VI век вече е и *Singidunum*. Развитие на тези и други антични по произход центрове, за които е допустима редукция на защитената площ – например *Aquae* и *Oescus* (фиг. 2), също е аргумент за първата изтъкната по-горе тенденция.

Новите, късноантични по произход, представители на групата на средните градове обикновено са наследници на римски военни лагери или пък на по-малки, неградски селища. Повечето от тях са трансформирани в градове или са основани като такива към края на III – първата половина на IV век – *Ibida*, *Bononia*, неидентифицираният все още център при Обзор, *Zaldapa*, *Abritus*, късноантичният център (*Zetnoukortu* (?)) при Чомаковци (фиг. 1). Управлението на император Валент (364 – 378) е *terminus post quem* за превръщането на *Acrae castellum* в градски център. Вероятно след средата на IV век датира и появата на неидентифицирания засега късноантичен град при Коньух в днешна Северна Македония. В края на V – началото на VI век, се изграждат крепостните стени и част от останалите основни структурни компоненти на *Zikideva* (фиг. 2).

Предвид наличната информация за новите средни градове по-късно съкращаване на защитена площ в границите на късната античност би могло да се допусне само за *Bononia* (фиг. 2).

Подобно на *Messembria* старата гръцка колония *Apolonia* също деградира през I – IV век сл. Хр. След края на IV век обаче и този център оживява отново, под ново име – *Sozopolis*, и се превръща в един от значимите черноморски градове на диоцеза *Thracia* (фиг. 2).

Освен градовете, които регресират към и след края на V век – като *Singidunum* и *Nicopolis ad Istrum* например, в долната класификационна група попадат още няколко антични по произход градски центрове – *Istros*, *Deultum*, *Bizye*, *Remesiana*, *Bargala* (фиг. 2). *Istros* и *Deultum* също са с чувствително редуцирани защитени площи, но още от края на III – началото на IV век. Относно *Bizye*, *Remesiana* и *Bargala* засега няма сигурни данни за подобно развитие, т. е. техният мащаб и тяхната значимост изглежда поначало са били ограничени (фиг. 1).

Сред групата на малките градове на *Thracia* и *Dacia* обаче преобладават новите градски центрове. Част от тях се появяват още в началото на късната античност в резултат на трансформирането на по-ранни военни лагери – например *Augusta* и *Transmarisca*. Към първата половина на IV век се отнася и появата на неидентифицирания засега център при Войвода в днешна Североизточна България, на *Tzoides*, а вероятно и на *Constantia* в днешна Югоизточна

България (фиг. 1). Може би след средата на IV век възниква късноантичният градски център при Чучер в днешна Северна Македония. В началните години на управлението на Юстиниан I е изградена *Justiniana Prima*. По това време или малко по-рано е изградена и мощната крепост на Маркови кули край Скопие (фиг. 2).

Представеният преглед очертава началния, късноримския период на късната античност – от края на III век до последната четвърт на IV век, като период на просперитет за градския живот в *Thracia* и *Dacia*. Нещо повече, според всички обективни критерии това столетие и особено годините от началото на управлението на Диоклетиан до края на управлението на Константин Велики са върхови момент за развитието на градския живот на територията на двата диоцеза не само в границите на късната античност, но и по отношение на предходната епоха, т. е. за времето от установяването на римското владичество до края на античността изобщо. В края на III – първата половина на IV век увеличаването на броя на градските центрове тук е най-интензивно, като много от новите центрове са значителни средни – *Ibida*, *Bononia*, този при Обзор, *Zaldapa* или дори големи – този при *Grazhdani* и *Diocleianopolis*, в класификационен аспект градове (фиг. 1). Проспериращите пък по това време стари градове определено са повече от градовете с по-ранен също произход, които отбелязват спад в развитието си в сравнение с предходната епоха – *Istros* и *Deultum* (фиг. 1). Най-характерните примери за проспериращи стари градове са сред столиците на новите късноантични провинции – *Serdica*, *Marcianopolis*, *Tomis*, *Ratiaria*, но те съвсем не са единствените примери в това отношение – *Augusta Traiana*, *Pautalia*, *Novae*, *Naissus*, *Durostorum* и т. н. Просперитетът в част от случаите се изразява и в директно увеличаване на защитената площ – *Serdica*, *Tomis*, *Ratiaria*, *Novae* и т. н., или пък и в появата на сателитни крепости, вероятно с военни функции – *Pautalia*, *Durostorum*, евентуално и *Lissus* (фиг. 1). Тези констатации налагат уточнението, че изтъкнатите основни тенденции и особено първата от тях се проявяват всъщност през ранновизантийския период на късната античност – от края на IV век до края на VI – началото на VII век. По-значимите примери за възходящо градско развитие след края на IV век като *Messembria*, чийто възход започва вероятно още през първата половина на V век, или пък като *Zikideva*, чието изграждане стартира в края на V – началото на VI век, в случая вече са изключения, които потвърждават правилото (фиг. 2).

Основната причина за общия подем на градския живот в *Thracia* и *Dacia* към края на III – първата половина на IV век, е промяната в геополитическите приоритети на Империята в резултат на новите териториално-административни реформи и на появата на новата столица *Constantinopolis*.

Повечето нови градове от края на III – първата половина на IV век са в граничните провинции на двата диоцеза – в *Dacia Ripensis*, *Moesia Inferior* и *Scythia*, но все пак най-значителните нови градове са във вътрешните провинции – в *Praevalitana* и в *Thracia* (фиг. 1). Част от новите градове в граничните провинции възникват в резултат на еволюцията на по-ранни военни лагери и очевидно наследяват техните функции по защитата на долнодунавската граница. С определени военни функции изглежда са и останалите основани по това време градове както в граничните, така и във вътрешните провинции.

По-значима регионална специфика в развитието на градовете на диоцезите *Thracia* и *Dacia* се установява след края на IV век.

Оскъдните засега данни за повечето центрове на *Praevalitana* – югозападната провинция на диоцеза *Dacia* с излаз на Адриатическо море, не показват промени в техния мащаб през V – VI век. Изключение е установената, но неуточнена количествено редукия на площта на *Scodra*. Аналогична като степен и възможност за интерпретация е и актуалната информация за градовете на двете южни провинции на диоцеза *Thracia* – *Rhodopa* и *Europa* (фиг. 1, 2).

Към средата на VI век единственият град в останалите четири провинции на диоцеза *Dacia*, който би могъл да е голям е *Ratiaria*. Би могъл, защото проучването му е в начален етап и една редукия на неговата защитена площ също не е изключена (фиг. 2)⁴³. Към средата на VI век в крайната северозападна провинция *Moesia Superior* и в западната част на провинция *Dacia Ripensis* е под въпрос дори и наличието на средни по мащаб градски центрове (фиг. 2). Южната провинция *Dardania* пък е добър пример за съчетаното действие през ранновизантийския период на двете тенденции – редукията на старите големи градове и появата на новите, предимно малки градски центрове (фиг. 1; фиг. 2). Нещо повече, докато старата провинциална столица *Scupi* отпада вероятно от градската форма на живот изобщо, то новата столица *Justiniana Prima*, която според замисъла на създателя си би следвало да е столица и на цял северен *Illyricum*, реално е един малък по мащаб и демографски потенциал град.

В диоцеза *Thracia* за разлика от диоцеза *Dacia* повечето големи и средни градове от IV век са се запазили като такива и през VI век (фиг. 1, 2). В двете гранични провинции *Moesia*

Inferior и *Scythia* големите градове през VI век са или по черноморския бряг – *Tomis* и *Odessos*, или в близост до него – *Marcianopolis* (фиг. 2)⁴⁴. Тук обаче поначало няма големи градове, отдалечени от черноморския бряг (фиг. 1). Ограничаването на мащаба и значението на *Dionysopolis* в южния край на провинция *Scythia* отчасти се компенсират, а може би и се дължи на възходящото развитие на съседния център *Acrae* (фиг. 1, 2). Аналогична е ситуацията с *Nicopolis ad Istrum* и *Zikideva* в централната част на провинция *Moesia Inferior*, с тази разлика, че новият град *Zikideva* значително превъзхожда редуцирания *Nicopolis ad Istrum* (фиг. 1, 2). Черноморските центрове *Messembria* и *Sozopolis* на провинция *Haemimontus* възвръщат градската си същност именно през ранновизантийския период, като първият от тях спокойно може да се определи за голям град (фиг. 2). Вероятно в тях има приток на население от вътрешността на провинцията, включително от *Deultum*, който по това време стагнира. През VI век големи градове има не само по или в близост до морското крайбрежие, но и във вътрешността на диоцеза *Thracia – Augusta Traiana* и *Diocletianopolis* в едноименната провинция (фиг. 2). Голям град остава и столицата ѝ – *Philippopolis*, въпреки значителната му редукция към средата на VI век (фиг. 2).

Само по себе си градоустройството през късната античност в *Thracia* и *Dacia* не влиза в предмета на настоящата студия, но някои изводи и уточнения в това отношение също са наложителни. Засега от територията на двата диоцеза няма безспорен пример за античен по произход град, който да е изгубил античната си структура до последната четвърт на IV век⁴⁵. В старите центрове, където археологическите проучвания са в по-напреднал етап – *Philippopolis*, *Augusta Traiana* или *Nicopolis ad Istrum* например, изоставянето на представителните обществени площи, на свързаните с градската автономия постройки и на други отличителни компоненти на античната им структура е между края на IV век и средата на V век. Тогава се появяват и първите големи градски епископски базилики – *Philippopolis*, *Marcianopolis*, *Tomis*, *Odessos*, *Messembria*, *Novae* и т. н.⁴⁶ Следователно края на IV – средата на V век, е преломният период в градоустройственото развитие на старите центрове на *Thracia* и *Dacia*. Повечето случаи на редуциране на защитена площ обаче са след средата на V век, т. е. може да се заключи, че като цяло промяната в структурите на по-значителните стари градове тук не е синхронна, а предшества ограничаването на техния мащаб и потенциал.

Определен интерес предизвиква видът на структурата на новите градски центрове в *Thracia* и *Dacia* от края на III – първата половина на IV век. Археологическите данни обаче за тях и по-точно за началните периоди в развитието им са все още твърде оскъдни. *Diocletianopolis* например, който е в най-напреднал етап на проучване сред тези центрове, не се отличава от античните по произход градове по отношение на уличната мрежа и благоустройство си⁴⁷. Засега тук обаче не са установени характерните за античното градско самоуправление комплекси и постройки, т. е. няма данни за полисна организация⁴⁸. В *Diocletianopolis* са изследвани представителни комплекси от края на III – началото на IV век, но те са с резиденциален характер. Установени са и няколко обществени бани, което е обяснимо превид наличието на минерални извори. Друга отличителна особеност на този център е силното военно присъствие в него още по време на възникването му (К. Маджаров, 1993, 96 – 124, 141 – 151). Структурният контекст на военните му компоненти, например разполагането на казармите покрай крепостните стени (К. Маджаров, 1993, с. 70, обр. 10), обаче с нищо не напомня за схемата на класическия римски военен лагер. Следователно засега може само да се посочи, че *Diocletianopolis* е селищен и военен център от нов тип – синтез от промените в организацията на селищния и военния живот в началото на късната античност. Този извод ще да е валиден и за останалите новоосновани по това време градски центрове⁴⁹. Към средата на V век обаче съществени различия между тези центрове и античните по произход градове по отношение на структурата, респективно на административната организация и социалната характеристика, вече не съществуват.

Напредналите археологически проучвания в *Zikideva* и в *Justiniana Prima* дават възможност за по-пълна представа относно характера на новоизградените в края на V – първата половина на VI век, градове на *Thracia* и *Dacia*. Структурите на тези два центъра включват обществени компоненти с военно и стопанско предназначение, както и частни домакинства. Обикновеното население в *Justiniana Prima*, за разлика от *Zikideva*, първоначално не е много и не заема значителна част от защитената площ, но впоследствие също се увеличава. В структурите и на двата центъра обаче доминират безапелационно християнските култови сгради и резиденциите на висшите представители на местната църковна и светска администрация. Те отразяват в най-чист вид тенденциите в градоустройството през ранновизантийския период на късната античност. Те са моделът, към който се „стремят“ и по-ранните по произход градове на двата диоцеза по това време.

Предложеният класификационен модел отразява разликите в пространствения мащаб и в демографския потенциал на късноантичните градове на *Thracia* и *Dacia*, както и разликите в тяхната реална значимост като стопански, административни, култови и/или военни центрове. Отново ще изтъкна, че изборът на основния критерий – големината на защитената площ, не е случаен и не се дължи само на незадоволителното състояние на археологическите проучвания. От момента, в който укрепяването на градовете се пресвръща в *condicio sine qua non* за самото им съществуване, големината на сигурно защитените им площи става доста точен показател за тяхната реална стойност като центрове на селищния и обществения живот изобщо. В защитените площи са най-важните звена на късноантичните градски структури и в тях обитава основната част от градското население. На Балканите, в *Thracia* и *Dacia* в частност, този момент настъпва още в края на III век, т. е. в самото начало на късната античност. Изключенията – например *Justiniana Prima* за началния период от съществуването си, могат да се обяснят в рамките на предложения класификационен модел. Нещо повече, доколкото тези изключения са израз на реално несъответствие между мащаба и административната отличеност на съответните градове, то именно предложената класификация е средство за тяхното установяване. Примерът с *Justiniana Prima*, който в зависимост от гледната точка е най-добрият или най-драстичният, не е единственият. Подобни изключения предвид непроменения им статут на провинциални столици и реално понижените мащаб и значимост на тяхното обитаване са *Viminacium* и *Serdica* след средата на V век, *Philippopolis* към средата и през втората половина на VI век, както и *Eudoxiopolis* – поне за същия период. Констатирането на такива изключения предполага и преосмислянето на ролята на останалите градски центрове, които по обективните си показатели не отстъпват или дори превъзхождат съответните провинциалните столици – например ролята на *Pautalia* в провинция *Dacia Mediterranea* през втората половина на V век, ролята на *Augusta Traiana* в провинция *Thracia* към средата и през втората половина на VI век, и т. н.

Предложеният класификационен модел позволява открояването на несъответствия между реална стойност и административна отличеност и при по-малките укрепени селищни центрове от късната античност. Особен интерес предизвиква например въпросът дали всички селища, отличени чрез градски дефиниции в късноантичните извори, притежават мащаба и реалната значимост на градската форма на живот⁵⁰. Този въпрос, в който всъщност фокусира проблемът за границата на градската форма на живот през късната античност, бе предмет на друга публикация (В. Динчев, 1999, 13 – 31). Поради това в предшестващото изложение не бяха разгледани всички центрове от *Thracia* и *Dacia*, които са отбелязани в изворите като градове и за които днес има повече археологическа информация.

ЗАБЕЛЕЖКИ

¹ Тази студия принадлежи към поредица от общо четири обобщителни публикации за късноантичните центрове на *Thracia* и *Dacia*. Останалите три са вече публикувани на страниците на списание *Археология* (В. Динчев, 1998а, 16 – 23; В. Динчев, 1998б, 25 – 33; В. Динчев, 1999, 13 – 31). Тази студия би следвало да е трета в поредицата, но поради значителния си обем не бе отпечатана в *Археология*. Публикуван е неин вариант на английски език (V. Dintchev, 1999, 39 – 73). Представеният тук вариант с по-подробен и е актуализиран с най-новите публикации за обсъжданите центрове.

² В най-новата публикация се посочва, че „крепостната стена (с дължина около 3500 м) защитавала площ от над 700 дка ... е строена при императорите Марк Аврелий, Комод или най-късно при Септимий Север“ (А. Ангелов, 1999, с. 13). Впоследствие се изтъква, че „вероятно през IV век – при управлението на императорите Диоклетиан или Константин I Марцианопол се разраснал и бил разширен на северозапад“ с „нова крепостна стена“ (А. Ангелов, 1999, с. 17). От това следва, че ако в края на II век защитената площ на Марцианополис е към 70 ха, то в началото на IV век тя е по-голяма и обратно – ако в началото на IV век е към 70 ха, то в края на II век е по-малка.

³ Посочената цифра за защитената площ на късноантичния *Tomis* е резултат от приблизителни изчисления по плановете в цитираните публикации. В последните не са съобщени точни данни за площта.

⁴ Трасето на външната ранновизантийска крепостна стена на *Philippopolis* все още не е уточнено навсякъде.

⁵ Трасето на външната му крепостна стена не е установено изцяло, но от изследваните участъци и конфигурацията на терена (виж напр. I. Mikulčić, 1974, p. 211, fig. 8) може да се предположи, че тази стена не загражда площ, по-голяма от посочената.

⁶ Хипотезата, че въпросният *castrum*, „чиито останки се намират на 80 – 100 м източно от стените на *Ulpiana*“ (М. Паровић-Пешикан, 1982, с. 61), би могъл да се отъждестви със споменатия от Прокопий *Justinianopolis* (М. Паровић-Пешикан, 1982, с. 72), т. е. хипотезата за два отделни градски центъра – *Ulpiana/Justiniana Secunda* и *Justinianopolis*, в такава непосредствена близост е определено неприемлива.

⁷ В подкрепа на тази възможност би могло да се изтъкне и съобщението на Прокопий, че император Юстиниан „съборил по-голямата част от околновръстната стена“ на *Ulpiana*, понеже „тя била почти изцяло разнебитена и напълно негодна“ (ГИБИ, 1959, с. 157). Хронологията на малкото разкрити постройки в *Ulpiana*, както и на проучената северна порта на по-старата ѝ крепост, засега е проблематична (В. Bavant, 1984, 247 – 248, not. 14).

- ⁸ Засега е изследван само централния участък на западната крепостна стена с главната порта (J. Atanasova, A. Porova, 1987, 85 – 96). Посочените размери се предполагат в резултат на анализ на аерофотоснимки (D. Giorgetti, 1987, 40).
- ⁹ Ограничени участъци от останки на южната и източната късноантична крепостна стена са разкривани при случайни обстоятелства. Информацията получих от Й. Атанасова, за което съм й благодарен. Осъществил съм и лични наблюдения на терена по време на участието ми в разкопките в *Ratiaria* от 1987 до 1989 г. включително.
- ¹⁰ В по-ранните публикации площта на късноантична *Ratiaria* се определя чрез размери 1,5 × 0,3 км, т. е. на 45 ха (V. Velkov, 1966, p. 173; D. Claude, 1969, p. 18, not. 42; A. Mocsy, 1970, p. 101; M. Viernacka-Lubanska, 1982, p. 226). Тези данни обаче са отпреди започването на редовните разкопки. Предвид трасето на централния участък от западната крепостна стена и мястото на главната порта, които не са променени от края на I до края на VI век (J. Atanasova, A. Porova, 1987, 85 – 96), и с оглед на конфигурацията на терена максимумът за защитената площ на късноантичния град е около 35 ха. Предположението за обособен късноримски военен лагер с площ 0,6 ха в северозападна посока от градската крепост (D. Giorgetti, 1987, 49 – 56, tabl. A) засега не е потвърдено.
- ¹¹ Хипотезата за името на този град – *Dober* (A. Vase, 1976, p. 49, not. 21), не се основава върху късноантичните извори. Границата между двете провинции и между двата диоцеза изобщо в района на този град не е сигурна.
- ¹² Дебелината от 3,40 м на тази крепостна стена (В. Поповић, 1967, 33 – 34) едва ли е постигната преди III век.
- ¹³ Освен Хиерокъл, който посочва *Viminacium* като метрополис на *Moesia Superior* (ГИБИ, 1959, с. 94), за значението на същия през VI век свидетелстват още Прокопий и Теофилакт Симоката (ГИБИ, 1959, с. 164, 293, 348 – 350).
- ¹⁴ Макар и обособена от градската фортификационна система – на неколкостотин метра в южна посока, тази вероятно военна крепост е била в безспорна връзка със защитата и с живота изобщо на *Pautalia*. В становищата на проучвателите на крепостта върху хълма Хисарлъка се забелязва тенденция към по-ранна датировка на нейната поява: края на IV – началото на V век (З. Гочева, 1970, с. 252); „през IV век“ (Л. Слокоска, 1989, с. 34); началото на IV век (С. Станилов et al., 1991, с. 179).
- ¹⁵ В публикацията въпросната стена се отнася общо към периода V – IX век (Р. Спасов et al., 1996, с. 45). Пак там се посочва, че регистрираните в изследвания сектор останки, които предхождат изграждането на стената, се датират „не по-рано от IV – V век“ (Р. Спасов et al., 1996, 44 – 45). Според устна информация на Р. Спасов, за която съм му благодарен, най-вероятната дата за появата на тази крепостна стена е между края на V век и началото на VII век. С появата на последната е изоставена източната половина от защитената по-рано градска площ.
- ¹⁶ Подобно указание е и дефиницията на Прокопий за *Aquae – πολὺχιον* (ГИБИ, 1959, с. 166). Все пак при Прокопий *Aquae* е център на област, в която са възстановени множество укрепления (ГИБИ, 1959, с. 163).
- ¹⁷ Площта на *Oescus I*, т. е. на основната крепост, е очертана от един околвърстен ров (Т. Иванов, Р. Иванов, 1998, с. 58, обр. 25). Ясно личи днес този ров и откъм източната страна на *Oescus I* (Т. Иванов, Р. Иванов, 1998, с. 70), т. е. откъм страната на късноримското разширение – *Oescus II*. Това предполага въпросният ров да е съоръжен след изоставянето на крепостта на *Oescus II*. В две от кулите на крепостта на *Oescus II* са открити множество монети от втората половина на III – IV век, включително от края на IV век. В една от тези кули е намерена и монета на Юстиниан I (Т. Иванов, Р. Иванов, 1998, с. 71, 76, 80). Последната обаче не е намерена в обособен пласт, който да е свързан с функционирането на съответната кула. За относително краткия период на използване на крепостта на *Oescus II* свидетелства и отсъствието на по-късни преправки и преустройства в нейните съоръжения. Изложените данни насочват към предположението, че ранновизантийският *Oescus* подобно на *Serdica* е изоставил укрепеното си късноримско разширение, чиято площ е около 10 ха. В литературата е изказана и хипотеза, че споменатият ров датира от X – XII век (A. Poulter, 1983, p. 76). Дори подобна възможност обаче не би опровергала горното предположение. Ако ровът е средновековен, то той очевидно е бил съобразен с видимите по това време крепостни останки (Т. Иванов, Р. Иванов, 1998, с. 58, обр. 25), т. е. с функционираната през последния период на късната античност крепост на *Oescus*.
- ¹⁸ В част от публикациите защитената площ на късноантичния *Novae* се определя на около 30 ха (напр. М. Čičikova, 1980, p. 57; М. Čičikova, 1994, p. 127). Съгласно известния общ план (напр. М. Čičikova, 1980, p. 56, Abb. 1) обаче площта на *Novae I* и *Novae II*, т. е. на късноантичния *Novae*, е определено по-малка – *Novae I*, т. е. по-ранният военен лагер, не надвишава 18 ха, а *Novae II*, т. е. разширението, е около 8 ха.
- ¹⁹ Полуостровът на *Sozopolis* за разлика от този на *Messembria* не е променил съществено конфигурацията си след VI век (В. Dimitrov, 1988, 497 – 498).
- ²⁰ Останки от късноантична християнска базилика са изследвани и на отстоящия на няколко метра от *Sozopolis* остров Св. Иван (В. Димова et al., 1990, 194 – 195).
- ²¹ Благодаря на г-жа Атанасова за предоставената ми възможност да ползвам дадената ѝ за печат статия.
- ²² Единствената хипотеза относно идентификацията на този център е лансирана още от братята Шкорпил – с известната от *Tabula Peutingeriana* пътна станция *Templum Jovis* (Х. Шкорпил, К. Шкорпил, 1890, с. 14; Х. Шкорпил, К. Шкорпил, 1892, с. 36; ЛИБИ, 1958, с. 17). Трудно обаче може да се допусне, че името *Templum Jovis* е използвано към и след средата на IV век. Ако границата между *Moesia Inferior* и *Haemimontus* е по главното старопланинско било, то този център би бил краен югоизточен пункт в провинция *Moesia Inferior*.
- ²³ Данните на К. Шкорпил са в крачки. Изчисленията правя при съотношение крачка : метър = 3 : 4. За периметъра на крепостта на този център – 2700 крачки (К. Шкорпил, 1930, с. 206), се получава 2025 м.
- ²⁴ Обобщаващ доклад – все още непубликуван, за откритите тук строителни останки и архитектурни детайли от късната античност бе изнесен от Ж. Чимбулева по време на заседанията на четвъртия симпозиум „Bulgaria Pontica Medii Aevi“, проведен през 1988 г.
- ²⁵ Изтъкнато е, че защитената площ на *Zaldapa* е „повече от 25 ха“ (С. Торбатов, 2000, с. 5). При обща дължина на стените 2050 м и при неправилната полигонална конфигурация на крепостта (С. Торбатов, 2000, с. 11, обр. 2) обаче защитената площ на *Zaldapa* не би могла да надвишава 25 ха.
- ²⁶ Според проучвателя новата крепост е изградена в 453 г. (A. Poulter, 1995, p. 37). Смятам, че една по-късна дата за нейната поява – към края на V или началото на VI век, е по-приемлива (V. Dintchev, 1997b, p. 102).
- ²⁷ Тази площ и съответната крепостна стена се предполагат за по-късен период (Ch. Bakirizis, 1989, p. 47), но едва ли късноантичния град *Maroneia* е бил защитаван от дългите над 10 км стени на старата гръцка колония (Δ. Λαζαρίδης, 1972, fig. 37; Ch. Bakirizis, 1989, fig. 16).
- ²⁸ В едно монографично изследване с автор архитект площта на хълма се определя на повече от 21 ха (М. Харбова, 1979, с. 30, 48 – 49). Тази информация бе отразена и в първата ми публикация за *Zikideva* (V. Dintchev, 1997c, p. 55).

Според един от участниците в археологическите проучвания площта на хълма е около 12 ха (Я. Николова, 1986, с. 235). Ако се вземе предвид известният план (V. Dintchev, 1997c, p. 71, fig. 3), то втората цифра изглежда по-достоверна. Точни изчисления обаче по този и останалите публикувани планове на хълма Царевец, които също са без хоризонтали и коти, не могат да се направят. Причината е във факта, че теренът на хълма над скалния му венец наподобява пирамида.

²⁹ Става въпрос за укрепеното ранновизантийско селище върху западния дял на хълма Девинград. Мнението за неколкостранно по-голямата защитена площ на това селище – с включването в нея и на източния дял на същия хълм (Е. Дерменджиев, 1998, 176 – 178, 190), не е подкрепено с конкретни данни.

³⁰ Данните на Шкорпил са в крачки. Виж бел. 23.

³¹ В тази площ попада и т. нар. цитадела, чиято датировка не е прецизирана. В публикувания на английски език вариант на студията предположих значително по-голяма площ за ранновизантийската крепост на *Scodra* (V. Dintchev, 1999, p. 43). В познатата ми тогава публикация обаче липсваха конкретни данни, а представеният там общ план (G. Noxha 1994, p. 232, fig. 1) позволяваше подобно предположение.

³² На 10 – 12 м пред южната крепостна стена от V – VI век са установени останки от друга, по-ранна крепостна стена с няколко строителни фази (G. Noxha, 1993, 559 – 560).

³³ Посочената в публикациите големина на защитената площ – около 15 ха (Т. Иванов, 1980, с. 29; Т. Иванов, С. Стоянов, 1985, с. 10), е преувеличена. Известни неточности има и в метричните данни. За общата дължина на крепостните стени се посочва, че „възлиза на около 1400 м“ (Т. Иванов, 1980, с. 30), но сборът от дължините на четирите стени (Т. Иванов, 1980, с. 31, 66, 83, 122) е 1347 м. За дължината на северната крепостна стена например се посочва, че е 295 м (Т. Иванов, 1980, с. 31), но от сбора на конкретните цифри за съответните кули и участъци от куртината (Т. Иванов, 1980, 33 – 63) излиза, че дължината на тази стена е не по-малко от 302 м. Около 12 ха е защитената площ според представения план (Т. Иванов, 1980, с. 30, обр. 10).

³⁴ Археологически е потвърден само ограничен участък от източната крепостна стена (Т. Стоянов, 1980, с. 105; Д. Стоев, 1989, с. 39, обр. 5). Най-ранните останки в един изследван сектор в южната част на предполагаемата защитена площ на *Anhialo* са късноантични – от голяма стопанска сграда и от пещ за строителна керамика (И. Карайотов, И. Бонева, 1989, 86 – 87; И. Бонева, 1990, 93 – 94). От наличието на пещта би могло да се допусне, че околният терен не е в защитената градска площ, което се конфронтира с данните от геофизическите проучвания. Освен във въпросния сектор спасителни разкопки са правени и в централната зона на *Anhialo*. Разкрити са ограничени части от солидна постройка и от улици с представително архитектурно оформление (М. Лазаров, 1983, с. 300, 304; D. Saselov, 1985, 138 – 143). Те са доказателство за развита градска структура, но не са достатъчни за нейната характеристика.

³⁵ В съседство с хълма, върху който е укрепения *Lissus*, са установени останки от друга крепост с правоъгълен план и площ от около 1,5 ха, датираща вероятно от IV – VI век (S. Anamali, 1993, p. 455).

³⁶ За Градището при село Войвода се предполага, че е споменатата при Прокопий крепост *Diniskarta*, която пък се отъждествява с известния от X век град *Dineia* (В. Бешевлиев, 1962, 13 – 14; V. Velkov, 1977, p. 106). Това предположение обаче има и опоненти (Р. Рашев, 1988, 117 – 122).

³⁷ От двете известни новели на Юстиниан I за правата на архиепископа на *Justiniana Prima* (ГИБИ, 1959, 47 – 49, 71) може да се заключи, че първоначално, т. е. към 535 г., градът е в територията на провинция *Dacia Mediterranea*, докато по-късно, т. е. към и след 545 г., градът и територията около него са вече в провинция *Dardania*.

³⁸ На около 150 м югозападно от долната крепост е установен некропол, който е функционалния синхронно с града (M. Jeremić, 1995, 187 – 195). Следователно в югозападна посока предградие или не е имало изобщо, или е било твърде малко и близко до градската крепост.

³⁹ По-ранните фортификационни съоръжения на римската *Colonia Flavia pacis Deultensium* не са изследвани. Днес те се отъждествяват със споменатия от братя Шкорпил „окоп“, оградащ т. нар. външен град (Ц. Дражева, 2000, 25 – 26). За приблизително правоъгълната защитена площ на късноантичния *Deultum* се приема, че е 8 ха (Ц. Дражева, 2000, с. 26). Известният план (X. Шкорпил, К. Шкорпил, 1891, с. 135, фиг. 46) и посочените размери – 520 × 120 м (Ц. Дражева, 2000, с. 26), обаче показват, че тя е между 6 и 7 ха.

⁴⁰ При сравнението на данните от текста (F. Dirimtekin, 1963, 30 – 34) с плана (F. Dirimtekin, 1963, pl. 2) става ясно, че мащабът при плана не е точен. Вместо 1:2000 мащабът в случая би трябвало да е около 1:4000. Спорни са и хронологическите определения на автора за двата основни строителни периоди на градската крепостна стена – „d'avant l'eroque byzantine“ и „à la fin de l'eroque byzantine“ (F. Dirimtekin, 1963, p. 35). Дори при тази строителна хронология очертаванията на крепостта на *Bize* през IV – VI век би следвало да са същите, каквито са на посочения план.

⁴¹ Съобщенията в публикациите за защитената площ на *Remesiana* варират: малко над 6 ха (N. Duval, V. Popović, 1980, p. 375); около 5,5 ха (B. Bavant, 1984, p. 283, not. 113); около 6 ха (P. Petrović, 1993, p. 81). Предвид точните данни за дължините на стените – 200 × 214 × 200 × 273 м (П. Петровић, 1976, с. 96; S. Gusić, 1993b, p. 185), и при трапецовидния план на крепостта (S. Gusić, 1993b, p. 187) защитената площ на *Remesiana* обаче не може да надвишава 5 ха. Линейният мащаб при посочения план очевидно е сгрешен.

⁴² В публикациите защитената площ на *Tzoides* се определя на около или „малко над“ 4 ха (напр. И. Щерева, 1993, с. 15). Според представения план (И. Щерева, 1993, с. 10, обр. 1), защитената му площ е почти 4,5 ха.

⁴³ Централният участък от западната крепостна стена на *Ratiaria*, където е главната градска порта, не е променен като трасе до края на VI век (J. Atanasova, A. Popova, 1987, 85 – 96), но това е и единственият изследван засега чрез разкопки участък на градската фортификационна система.

⁴⁴ Предвид значителната защитена площ на *Marcianopolis* през IV век – около или дори над 70 ха (виж бел. 2), и предвид факта, че това все пак е континентален град в гранична провинция, не изключвам възможността за редуцията му към края на V – VI век. Дори и при двойна редукция обаче *Marcianopolis* подобно на *Philippopolis* пак би останал представител на групата на големите градове.

⁴⁵ Сътресението например, което преживява *Istros* в средата на III век, е „добра“ предпоставка за подобно развитие през IV век. В изследваната югозападна част на укрепения град от IV век наистина има промени в уличната мрежа и в архитектурата. Основната причина обаче за тези промени, включително за повишената плътност на зстрояване, е в неколкостранното намаление на защитената площ на късноримския *Istros*. Освен това немалко от новите постройки в югозападната част на града са с представителен обществен характер (A. Suceveanu, 1982, 86 – 89, 215, fig. 52; A. Suceveanu, M. Angelescu, 1994, p. 204). Днес не може да се прецени до каква степен *Istros* е запазил или

променил през IV век античната си структура, тъй като по-голямата част от площта му, включително комплексът на агората, все още не е изследвана.

⁴⁶ Публикациите, отразяващи изоставянето на представителните антични комплекси и сгради и/или появата на първите големи епископски базилики при изредените градове, са упоменати в предшестващия преглед.

⁴⁷ *Diocletianopolis* не е основан на празно място. Неговият предшественик – неукрепено селище от времето на Принципата, обаче не е бил градски център. Появата на големия укрепен град в края на III – първите години на IV век, е следствие не толкова от просперитета на това селище, а от волята на имперската администрация, подплатена със съответните средства.

⁴⁸ Известните писмени и епиграфски извори също не предоставят данни за наличие на автономна административна организация от полисен тип в *Diocletianopolis*.

⁴⁹ От този извод не следва, че между въпросните центрове няма известни различия. *Zaldapa* например изглежда не е притежавал – за разлика от *Diocletianopolis*, ортогонална улична мрежа (С. Торбатов, 2000, 34 – 36). За *Zaldapa* също липсват данни за полисна организация. В този контекст определено внимание заслужава големият комплекс с размери 101 × 18 м в западната част на *Zaldapa* (С. Торбатов, 2000, 37 – 47). Отъждествяването му с гражданска базилика е спорно. Солидният му градеж и преизползването в него сполни (С. Торбатов, 2000, 40 – 42) нямат специфична интерпретационна стойност. Особеностите в плана и конструкцията му (С. Торбатов, 2000, с. 39, обр. 20) и липсата на приземни подови нива в двете му симетрични части (С. Торбатов, 2000, с. 43), което пък предполага повдигнати дървени подове, насочват към складови функции и по-точно към *horreum frumentarium*.

⁵⁰ В случая съзнателно се абстрахирам от възможността за субективни грешки в изворите. При подобни грешки предложената класификация би притежавала достойнството да е коректив и на самите извори.

ЛИТЕРАТУРА

- Аладжов, Д. (1961) Нови находки от деценалията на император Лициний.- Археология, 1, III, 47 – 50.
- Аладжов, Д. (1981) Археологически проучвания на Констанция (1967 – 1977).- Известия на Националния исторически музей, III, 253 – 264.
- Аладжов, Д. (1985) Симеоновград в древността и средновековието.- В: *Р. Вълчева (ред.)*, Констанция, Втора отчетна конференция за археологическите проучвания в Симеоновград, София, 5 – 49.
- Алексиев, О. (1991) Спасителни разкопки в югозападния некропол на ААР „Пауталия – Велбъжд“.- В: *А. Бонев et al. (ред.)*, Археологически открития и разкопки през 1990 г., Ловеч, 120 – 121.
- Алексова, Б. (1986) Нови истражувания на баптистериумот во Баргала.- В: *М. Апостолски (ред.)*, Сборник посветен на Бошко Бабик, Прилеп, 29 – 38.
- Ангелов, А. (1999) Марцианопол – история и археология, Варна.
- Ангелова, С. (1980) Крепостта на средновековен Дръстър.- Музеи и паметници на културата, 6, XX, 5 – 11.
- Ангелова, С. (1988) Археологическото проучване на средновековния Дръстър (результати и перспективи).- В: *С. Христов et al. (ред.)*, Дуросторум – Дръстър – Силистра, 90 години музейно дело в Силистра, Силистра, 34 – 53.
- Атанасова, Й. (1974) Круглые и полигональные башни в Dacia Ripensis.- *Thracia*, III, 337 – 345.
- Атанасова, Й. (под печат) Кастелът Бонония.- В: *С. Ангелова (ред.)*, Сборник в чест на Иван Велков, София.
- Бацова, Е. (1973) Античният Сливен.- Векове, 5, II, 65 – 69.
- Бешевлиев, В. (1962) Из късноантичната и средновековната география на Североизточна България.- Известия на археологическия институт, XXV, 1 – 18.
- Бешевлиев, В. (1983) Старохристиянските надписи от Варна като исторически извор.- Известия на Народния музей във Варна, XIX (XXXIV), 19 – 35.
- Бобчев, С. (1989) Преглед на останките от Сердика, открити в течение на петдесет години.- В: *В. Велков et al. (ред.)*, Сердика, II, София, 37 – 58.
- Божкова, Б. (1977) Монетарницата в Сердика през втората половина на III – IV век.- Нумизматика, 4, IX, 3 – 10.
- Бонева, И. (1984) Късноантична монетна находка от Деултум.- Нумизматика 3, XVIII, 23 – 28.
- Бонева, И. (1990) Спасителни археологически разкопки в м. Палеокастро – гр. Поморис.- В: *В. Велков (ред.)*, Археологически открития и разкопки през 1989 г., Кюстендил, 93 – 94.
- Бояджиев, С. (1959) Принос към историята на крепостната стена на Сердика.- Археология, 3-4, I, 35 – 45.
- Бояджиев, С. (2000) Ранновизантийско крепостно строителство.- В: П. Балабанов, Ст. Бояджиев, Н. Тулешков. Крепостно строителство по българските земи, София, 113 – 134.
- Буюклиев, Х., К. Калчев, Д. Янков (1994) Сондажни проучвания на обект „Форум и терми“ в археологическия резерват „Августа Траяна – Верея“.- В: Археологически открития и разкопки през 1992 – 1993 г., Велико Търново, 89 – 90.

- Васић, М.** (1990) Налази римског новца IV и V века из муниципијма Norreum Margi (Cuprija), Београд.
- Велков, В.** (1964) Принос към материалната култура на средновековния Созопол.- Известия на археологическия институт, XXVII, 43 – 54.
- Велков, В.** (1982) Емлоріон Θουίδας – новооткрито селище в провинция Тракия.- Археология, 3-4, XXIV, 40 – 43.
- Велков, В.** (1989) Сердика – I хил. пр. н. е.- VI в. от н. е. (В светлината на писмените извори).- В: П. Диневков et al. (ред.), София през вековете, I, София, 14 – 26.
- Гагова, К.** (1995) Тракия през българското средновековие, София.
- Гарашанин, М., Д. Корачевик** (1984) Археолошки ископувања во Скупи од 1978 – 1981 година.- Macedoniae Acta Archaeologica, VII-VIII (1981 – 1982), 79 – 97.
- Генадиева, В.** (1989) Късноримска перистилна сграда от Пауталия.- Известия на Историческия музей в Кюстендил, I, 157 – 173.
- Георгиевски, Б.** (1996) Ранновизантийски скални обекти от района на Крива река, Република Македония.- Археология, 2-3, XXXVII, 73 – 78.
- Георгиев, П., Ц. Попова, И. Катевски, Д. Димитров, Г. Дзанев, И. Рахнева, С. Кулева** (1994) Разкопки в Абритус.- В: Археологически открития и разкопки през 1992 – 1993 г., Велико Търново, 74 – 75.
- ГИБИ** (1959) – *И. Дуйчев et al. (ред.)*, Гръцки извори за българската история, II, София (1958).
- Гочева, З.** (1970) Крепост на м. „Хисарлъка“ в гр. Кюстендил.- Известия на българското историческо дружество, XXVII, 233 – 254.
- Григорова, К.** (1983) Втората крепостна стена на Сердика.- София, 9, XXV, 24.
- Гюзелев, В.** (1981) Средновековната българска крепост Констанция.- Известия на Националния исторически музей, III, 9 – 20.
- Дамянов, С.** (1978) Строителна керамика от късноантичния град при с. Войвода, Шуменски окръг.- Известия на Националния исторически музей, II, 139 – 173.
- Дамянов, С.** (1982) Археологически открития в Дебелт.- Морс. Литературно-художествен алманах, 1, 234 – 243.
- Дамянов, С.** (1985) Проблеми и проучвания на късноантичния град при с. Войвода, Шуменски окръг.- В: *А. Фол, К. Йорданов (ред.)*, Североизточна България, Древност и съвремие, София, 253 – 259.
- Дамянов, С., П. Балабанов, Е. Дочева, К. Капелкова** (1987) Разкопки в Деултум. В: *В. Велков (ред.)*, Археологически открития и разкопки през 1989 г., Разград, 128 – 129.
- Данов, Хр.** (1987) Нови страници от историята на Филипопол и древна Тракия през късната античност.- В: *А. Фол, К. Йорданов (ред.)*, Българските земи в древността, Втори международен конгрес по българистика, Доклади, VI, София, 169 – 177.
- Дерменджиев, Е.** (1998) Ранновизантийската крепост на хълма Девинград при Велико Търново (Фортификация, водоснабдяване, жилищно строителство, планировка и датировка).- Известия на историческия музей Велико Търново, XIII, 175 – 200.
- Джингов, Г.** (1989) Тирзис – Акре – Калиакра, София.
- Джингов, Г., А. Балканска, М. Йосифова** (1990) Калиакра, I, София.
- Джорджеги, Д.** (1988) Съкровище от златни накити и сребърни предмети от Рациария.- Археология, 3, XXX, 30 – 38.
- Димитров, К.** (1994) Нове на Долния Дунав като раннохристиянски център.- Балкански древности, II (1992), 83 – 87.
- Димитров, М.** (1985a) Дионисополис и западночерноморската укрепителна система през ранновизантийската епоха (IV – VII в.), Автореферат на дисертация, София.
- Димитров, М.** (1985b), Ранновизантийски укрепления по западния бряг на Черно море (V – VII в.).- Добруджа, II, 120 – 128.
- Димитров, М.** (1986) Проучвания върху историята на античния Дионисополис.- Добруджа, III, 90 – 99.
- Димитров, М.** (1988) Приноси към историята на град Балчик.- Добруджа, V, 71 – 86.
- Димитров, М.** (1995), Монетите от Дионисополис – Карвуна: извор за административната, политическата и стопанската история на Северозападното Черноморие.- В: *С. Торбатов, В. Йотов (ред.)*, Numismatic and Sphragistic Contributions to Ancient and Medieval History of Dobrudja, Добруджа, XII, Dobrich, 173 – 179.
- Димитрова-Милчева, А.** (1992) Укрепителната система на късноантичния и ранновизантийски град Никополис ад Нестум.- In: Studia Aegea e Balcanica in honorem Lodovicae Press, Warszawa, 257 – 270.

- Димова, В., Б. Димитров, К. Капелкова, И. Петрински** (1990), Разкопки в манастира „Св. Йоан Предтеча“ при Созопол.- В: *В. Велков et al. (ред.)*, Археологически открития и разкопки през 1989 г., Кюстендил, 194 – 195.
- Динчев, В.** (1998а) По въпроса за градските дефиниции в късноантичните извори за диоцезите Тракия и Дакия.- Археология, 1-2, XXXIX, 16 – 23.
- Динчев, В.** (1998б) Класификацията на късноантичните градове – аспекти, възможности и решения.- Археология, 3-4, XXXIX, 25 – 33.
- Динчев, В.** (1999) За границата на градската форма на живот в късноантичните диоцези Thracia и Dacia – надценените центрове.- Археология 1-2, XL, 13 – 31.
- Доневски, П.** (1995), О лагере XI-ого легиона Клавдия в Дуросторуме.- *Balkanica Posnaniensia*, VII, 259 – 270.
- Дражева, Ц.** (2000) Някои проблеми на градоустройственото развитие на Дебелт.- Известия на Националния исторически музей, XI, 25 – 30.
- Дражева, Ц., Д. Недев** (1994) Разкопки в старата част на Созопол.- В: Археологически открития и разкопки през 1992 – 1993 г., Велико Търново, 110 – 111.
- Дремсизова-Нелчинова, Ц.** (1987) Археологически паметници в Благоевградски окръг, София.
- Змеев, Р.** (1969) Кастелът Трансмариска.- Археология, 4, X, 45 – 55.
- Иванов, Р.** (1999) Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий, София.
- Иванов, Т.** (1961) Принос към проучването на античния град при Чомаковци.- В: *К. Миятев, В. Миков (ред.)*, Изследвания в памет на Карел Шкорпил, София, 255 – 269.
- Иванов, Т.** (1980) Абритус, I, София.
- Иванов, Т.** (1988) За датата на строителния тухлен надпис от „Момина баня“ в Диоклецианопол.- Археология, 3, XXX, 27 – 30.
- Иванов, Т.** (1994) Към проблема за укрепителната система на Сердика (II – IV в.).- В: *Т. Иванов et al. (ред.)*, Сердика – Средец – София, II, София, 29 – 52.
- Иванов, Т., Р. Иванов** (1994) Никополис ад Иструм, I, София.
- Иванов, Т., Р. Иванов** (1998) Ulpia Oescus. Римски и ранновизантийски град, I, София.
- Иванов, Т., С. Стоянов** (1985) Abritus, История и археология, София.
- Янковић, Д.** (1981) Подунавски део области Аквиса у VI и почетком VII века, Београд.
- Йосифова, М.** (2000) Късноантична инсула край Via sagularis в Акре.- Известия на Националния исторически музей, XI, 263 – 270.
- Йосифова, М., А. Балканска, Г. Радичков** (1995) Археологически проучвания на Калиакра.- В: Археологически открития и разкопки през 1994 г., София, 145 – 146.
- Калчев, К.** (1992), Археологическият резерват „Августа Траяна – Берое“. Проучвания и проблеми.- В: *Хр. Буюклиев et al. (ред.)*, Сборник материали, посветени на 85-годишнината на Историческия музей в Стара Загора, Стара Загора, 49 – 69.
- Капели, Р.** (1983), Монетарницата на Сердика при император Аврелиан, София.
- Карайотов, И., И. Бонева** (1989) Спасителни археологически разкопки в м. Палеокастро, гр. Поморие.- В: *В. Велков (ред.)*, Археологически открития и разкопки през 1988 г., Кърджали, 86 – 87.
- Кесякова, Е.** (1985) Водоснабдяването на Филипопол през римската и късноантичната епоха.- В: *В. Велков (ред.)*, 100 години Народен археологически музей Пловдив, II, Пловдив, 114 – 126.
- Кесякова, Е.** (1989) Раннохристиянска базилика от Филипопол.- Известия на музеите от Южна България, XV, 113 – 126.
- Кесякова, Е.** (1994) Градоустройственото развитие на Филипопол.- В: *Д. Драганов (ред.)*, Поселищен живот в древна Тракия, III, Ямбол, 192 – 204.
- Кесякова, Е.** (1999) Филипопол през римската епоха, София.
- Ковачева, Т., П. Бънова** (1990) Разкопки на антична сграда с мозайки при с. Чомаковци, община Червен бряг през 1989 г.- В: *В. Велков et al. (ред.)*, Археологически открития и разкопки през 1989 г., Кюстендил, 81 – 83.
- Корачевик, Д.** (1977) Состојбата на археолошките ископувања на античко Скупи.- *Macedoniae Acta Archaeologica*, III, 143 – 180.
- Корачевик, Д.** (1988) Археолошки истражувања во Скупи во 1982 година.- *Macedoniae Acta Archaeologica*, IX (1983 – 1984), 155 – 164.
- Кузманов, Г.** (1994) Късноантична баня в Никополис ад Нестум.- Археология, 2, XXXVI, 24 – 34.
- Лазаров, М.** (1983) Загадките на Анхиало.- Море, Литературно-художествен алманах, 1, 298 – 307.
- ЛИБИ** (1958) – *И. Дуйчев et al. (ред.)*, Латински извори за българската история, I, София.
- Маджаров, К.** (1993) Диоклецианопол, I, София.

- Маджаров, М.** (1995) Археологически разкопки в Диоклецианопол.- В: Археологически открития и разкопки през 1994 г., София, 99 – 100.
- Маджаров, М., Д. Танчева, М. Деянова** (1996) Археологически разкопки в Диоклецианопол.- В: Археологически открития и разкопки през 1995 г., София, 57 – 58.
- Матеев, М.** (1993) Филипопол – древният Пловдив, Архитектура и градоустройство, Пловдив.
- Машов, С.** (1991) Късноантичният кастел и ранновизантийският град Августа при с. Хърлец, община Козлодуй (локализиране, извори, топография и укрепителна система).- Известия на музеите от Северозападна България, XVI, 21 – 43.
- Машов, С.** (1996) Сондажни археологически разкопки в Августа при с. Хърлец, община Козлодуй.- В: Археологически открития и разкопки през 1995 г., София, 71 – 72.
- Мешекон, Ю.** (1996) Римска обществена сграда в Пауталия.- Известия на Историческия музей в Кюстендил, III (1991), 57 – 58.
- Мијовић, П., М. Ковачевић** (1975) Градови и утврђења у Црној Гори, Београд-Улцињ.
- Микулчиќ, И.** (1974) За големината на доцноантичките градови во Македонија.- Историја, 2, X, 347 – 368.
- Микулчиќ, И.** (1982) Старо Скопје со околните тврдини, Скопје.
- Микулчиќ, И., М. Билбија** (1984) Маркови кули, Водно, Скопје, 1979 и 1980.- Macedoniae Acta Archaeologica, VII – VIII (1981 – 1982), 205 – 221.
- Милчев, А., С. Дамянов** (1972) Археологически разкопки на късноантичната крепост при с. Войвода, Шуменски окръг.- Известия на Археологическия институт, XXXII, 263 – 277.
- Милчев, А., С. Дамянов** (1984) Археологически разкопки на късноантичната крепост при с. Войвода, Шуменски окръг, през 1970 г.- Разкопки и проучвания, X, 43 – 84.
- Минчев, А.** (1986) Ранното християнство в Одесос и околностите му.- Известия на Народния музей във Варна, XXII (XXXVII), 31 – 43.
- Мирчев, В.** (1951) Водният резервоар и каптаж при крепостта Абрит.- Известия на Варненското археологическо дружество, VIII, 99 – 102.
- Михайлов, С.** (1961) Археологически проучвания на крепостта Баба Вида във Видин.- Археология, 3, III, 1 – 8.
- Морева, Р.** (1988) Укрепителната система на Пловдив през Средновековието.- Известия на музеите от Южна България, XIV, 129 – 141.
- Николаева, А.** (1990) Антична Бонония.- В: *В. Велков et al. (ред.)*, Археологически открития и разкопки през 1989 г., Кюстендил, 71.
- Николов, Д., К. Калчев** (1992) Раннохристиянски комплекс от Августа Траяна – Берое.- Известия на музеите от Югоизточна България, XV, 29 – 44.
- Николова, Я.** (1986) Градоустройство и архитектура.- В: *П. Петров (ред.)*, История на Велико Търново, I, София, 231 – 282.
- Овчаров, Д.** (2001) Укреплението до църквата „Св. св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново.- Археология, 1-2, XLII, 97 – 102.
- Овчаров, Д., Ц. Дражева** (1987) Разкопки на крепостни стени в Созопол.- В: *В. Велков et al. (ред.)*, Археологически открития и разкопки през 1986 г., Разград, 232 – 233.
- Овчаров, Д., М. Ваклинова** (1978) Ранновизантийски паметници от България (IV – VII в.), София.
- Паровић-Пешикан, М.** (1982) Античка Улпијана према досадашњим истраживањима.- Старинар, XXXII (Н. с.), 57 – 72.
- Петровић, П.** (1976) Ниш у античко доба, Ниш.
- Петровић, П.** (1997) Римљани на Тимоку.- В: *М. Лазић (ред.)*, Археологија Источне Србије, Београд, 115 – 129.
- Поповић, В.** (1967) Увод у топографију Виминацијума.- Старинар, XVIII (Н. с.), 29 – 53.
- Поповић, М.** (1982) Београдска тврђава, Београд.
- Поповић, М.** (1988) Светиња, нови подаци о ранновизантијском Виминацијуму.- Старинар, XXXVIII (1987), 1 – 35.
- Рашев, Р.** (1988) Средновековният път Плиска – Дръстър и крепостта Диня.- В: *С. Христов et al. (ред.)*, Дуросторум – Дръстър – Силистра, 90 години музейно дело в Силистра, Силистра, 117 – 132.
- Русева-Слокоска, Л.** (1994) Към въпроса за укрепителната система на Никополис ад Иструм – строителни периоди и датировка.- В: *Д. Драганов (ред.)*, Поселищен живот в Тракия, III, Ямбол, 171 – 181.
- Слокоска, Л.** (1989) Пауталия, I, София.

- Спасов, Р., Ю. Фърков, Л. Стайкова** (1996) Новооткрита крепостна стена в националния архитектурен и археологически резерват „Пауталия – Велбъжд – Кюстендил“.- Известия на Историческия музей в Кюстендил, III (1991), 39 – 47.
- Станилов, С., И. Прокопов, Р. Спасов** (1991) Археологически разкопки в м. „Хисарлъка“ до гр. Кюстендил.- В: *А. Бонев et al. (ред.)*, Археологически открития и разкопки през 1990 г., Ловеч, 178 – 179.
- Станчева, М.** (1989) Археологическото наследство на София, Формиране, състояние, проблеми.- В: *В. Велков et al. (ред.)*, Сердика, II, София, 6 – 36.
- Станчева, М.** (1994), За Константиновия квартал в Сердика.- В: *Т. Иванов et al. (ред.)*, Сердика-Средец-София, II, София, 53 – 79.
- Стоев, Д.** (1989) Крепостната стена на античния Анхиало, регистрирана с помощта на геофизични методи.- *Археология*, 4, XXXI, 37 – 40.
- Стоянов, Т.** (1980) Спасителни разкопки в м. Палеокастро – Поморие.- В: *В. Велков, Р. Катинчаров (ред.)*, Археологически открития и разкопки през 1979 г., София, 105 – 106.
- Теоклиева, Е.** (1988) Водоснабдителна система на Несебра в V – VI век.- In: *И. Gjuzelev (ed.)*, *Bulgaria Pontica Medii Aevi*, II, Sofia, 585 – 593.
- Тонев, Л.** (1995) Градоустройството по българските земи през античността, София.
- Топтанов, Д.** (1984) Каварна и Каварненският край по времето на Ранновизантийската империя (V – VI в.) и Първото българско царство.- В: *В. Василев et al. (ред.)*, Каварна от древността до Освобождението, София, 62 – 84.
- Торбатов, С.** (2000) Късноантичният град Залдапа, София.
- Тотев, К.** (2001) Царската църква „Св. св. 40 мъченици“ и манастирът „Великата лавра“ в Търновград (Резултати от последните археологически разкопки).- *Археология*, 1-2, XLII, 30 – 44.
- Тотев, К., Е. Дерменджиев** (1997) За функциите на ранновизантийското укрепление край река Янтра във Велико Търново.- Известия на Историческия музей във Велико Търново, XII, 143 – 155.
- Фърков, Ю.** (1990) Приемственост и развитие на култовите традиции на Кюстендил.- Известия на историческия музей в Кюстендил, II, 147 – 195.
- Харбова, М.** (1979) Укрепеният български средновековен град (XIII – XIV век), София.
- Чимбулева, Ж.** (1988) Ранневизантийските терми в Несебра.- In: *И. Gjuzelev (ed.)*, *Bulgaria Pontica Medii Aevi*, II, Sofia, 577 – 585.
- Чимбулева, Ж., П. Балабанов** (1979) Разкопки на късноантична обществена сграда в с. Обзор, Бургаски окръг.- В: *В. Велков, Р. Катинчаров (ред.)*, Археологически открития и разкопки през 1978 г., София, 94 – 95.
- Шкорпил, К.** (1905) Некоторые из дорог Восточной Болгарии.- Известия Русского археологического института в Константинополе, X, 443 – 502.
- Шкорпил, К.** (1930) Стратегически постройки в черноморската област на Балканския полуостров.- *Byzantinoslavica*, II, 197 – 230.
- Шкорпил, Х., К. Шкорпил** (1890) Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България (Археологически изследвания).- Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, III, 3 – 40.
- Шкорпил, Х., К. Шкорпил** (1891) Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България (Археологически изследвания).- Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, IV, 102 – 146.
- Шкорпил, Х., К. Шкорпил** (1892) Североизточна България в географско и археологическо отношение.- Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, VIII, 3 – 58.
- Щерева, И.** (1987) Археологически проучвания в Сливен (1982 – 1986 г.).- Известия на музеите от Югоизточна България, X, 27 – 35.
- Щерева, И.** (1993) Приноси към историята на Сливен.- В: *Д. Овчаров (ред.)*, Североизточна Тракия и Византия през IV – XIV век, София – Сливен, 7 – 23.
- Янков, Д.** (1993) Християнско култово строителство в Стара Загора през късната античност и Средновековието.- Известия на музеите от Югоизточна България, XVI, 139 – 153.
- Aladžov, D.** (1987) Die archäologischen Denkmäler im Bezirk Haskovo (4.-11. Jahrhundert).- *Miscellanea Bulgarica*, V, 71 – 82.
- Aleksova, B.** (1996) Bregalnica martyrion great macedonian pilgrimige center.- Известия на Историческия музей в Кюстендил, IV (1992), 275 – 277.
- Aleksova, B., C. Mango** (1971) Bargala: A preliminary Report.- *Dumbarton Oaks Papers*, XXV, 265 – 277.

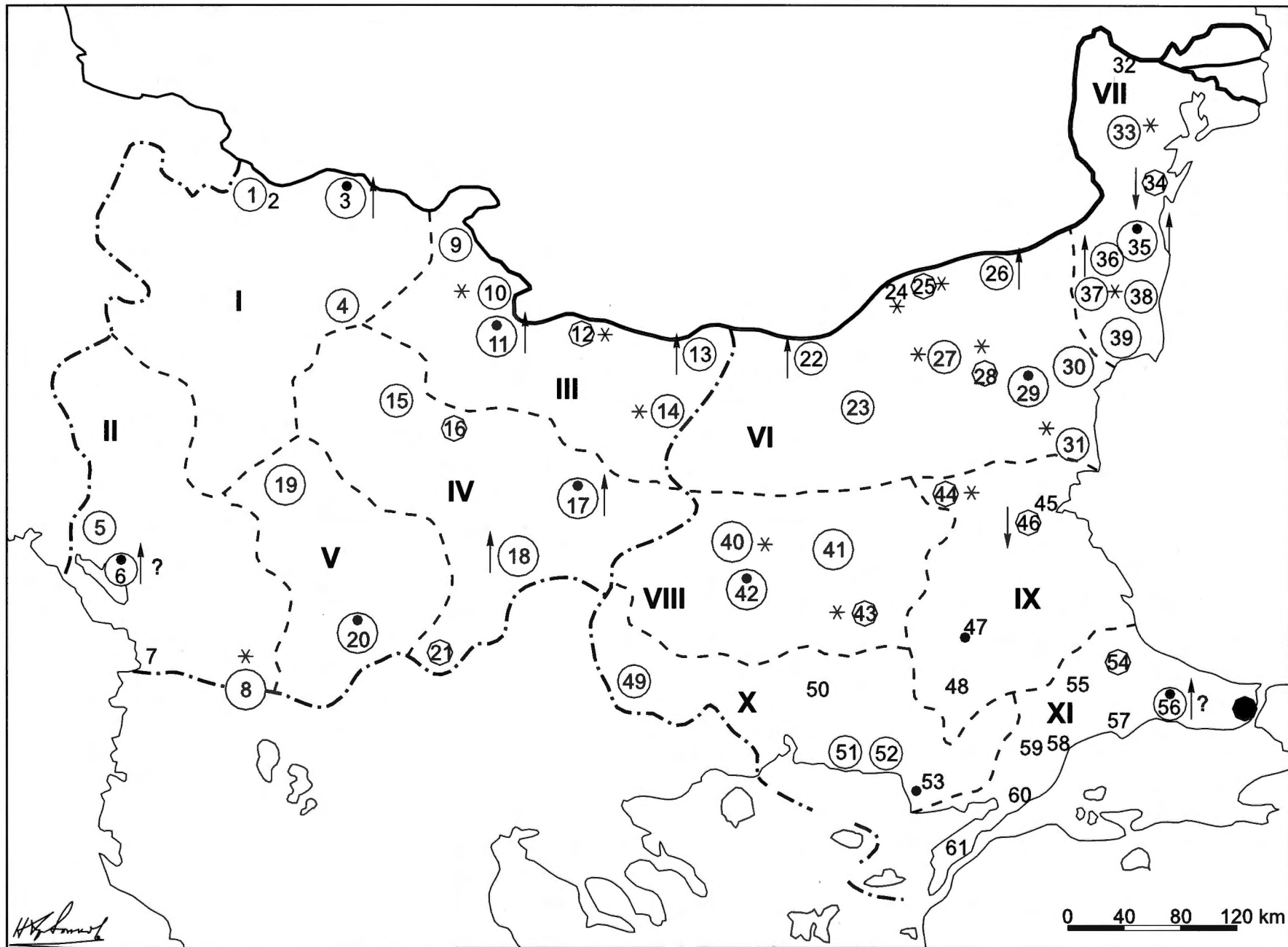
- Atanasova, J., A. Popova** (1987) Il muro di cinta di Ratiaria. Lato occidentale. Ricerche archeologiche 1976 – 1985.- *Ratiariensia*, III-IV, 85 – 96.
- Anamali, S.** (1993) Architettura e decorazione tardoantica in Albania.- Corso di cultura sull' arte ravennate e bizantina, XL, 447 – 474.
- Avramea, A.** (1976) Thessalonike (topographie).- In: *Tabula Imperii Romani K34*, Sofia (Naissus – Serdica – Thessalonike), Ljubljana, 139 – 147.
- Bace, A.** (1976) Fortifikimet e antikitetit te vone ne vendin tone (Fortifications de la Basse Antiquite en Albanie).- *Monumentet*, XI, 45 – 74.
- Bakiritzis, Ch.** (1989) Western Thrace in the early christian and byzantine periods: results of archaeological research and the prospects, 1973 – 1987.- *Byzantinische Forschungen*, XIV/1-2 (Amsterdam), 41 – 58.
- Barnea, I.** (1991) Noi date despre Mitropolia Tomisului.- *Pontica*, XXIV, 277 – 282.
- Barnea, I., A. Barnea, I. Cataničiu, M. Margineanu-Carstoiu, G. Papuc** (1979) *Tropaeum Traiani*, Cetatea, I, Bucuresti.
- Bavant, B.** (1984) La ville dans le nord de l'Illyricum (Pannonie, Mesie I, Dacie et Dardanie).- In: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, Collection de l'Ecole française de Rome, LXXVII, Roma, 245 – 288.
- Bavant, B.** (1990) Identification et fonction des batiments.- In: *B. Bavant et al. (eds.)*, *Caričin grad*, II, Collection de l'Ecole française de Rome, LXXV, Roma, 123 – 160.
- Bavant, B., V. Kondić, J.-M. Spieser** (1990), Introduction.- In: *B. Bavant et al. (eds.)*, *Caričin grad*, II, Collection de l'Ecole française de Rome, LXXV, Roma, 1 – 11.
- Biernacki, A., A. Medeksz** (1995) An attempt at a spatial reconstruction of the columnar hall in the episcopal residence at Novae.- *Nove, Studies and Materials*, I, 9 – 23.
- Biernacka-Lubanska, M.** (1982) The Roman and Early Byzantine Fortifications of the Lower Moesia and Northern Thrace, Wroclaw.
- Bjelajć, L., V. Ivanišević** (1993) Les temoignages archeologiques des Grandes Invasions à Singidunum.- *Старинар*, XLII (1991), 123 – 139.
- Bojadžiev, St.** (1962) L' ancienne eglise metropole de Nesebar.- *Byzantinobulgarica*, I, 321 – 349.
- Bojović, D.** (1996) Le Camp de la Legion IV Flavia à Singidunum.- In: *P. Petrović (ed.)*, *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrad, 53 – 68.
- Botousharova, L., E. Kesjakova** (1983) Sur la topographie de la ville de Philippopolis à l'epoque de la Basse Antiquite.- *Pulpoudeva*, IV, 264 – 273.
- Bucovala, M.** (1977) Marele edificiu roman cu mozaic de la Tomis, Constanta.
- Cataničiu, I.-B.** (1998) Semnificatia ultimelor schimbari in urbanismul de la Tropaeum Traiani.- *Pontica*, XXVIII-XXIX (1995 – 1996), 201 – 214.
- Cataničiu, I.-B.** (1999) Changements du projet de la citadelle Tropaeenses à l'epoque constantinienne.- In: *G. v. Bülow/A. Miltscheva (eds.)*, *Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios*, Sofia, 259 – 269.
- Cheluta-Georgescu, N.** (1977) Contributii la topografia Tomisului in sec. VI e. n.- *Pontica*, X, 253 – 260.
- Čičikova, M.** (1980) Forschungen in Novae (Moesia Inferior).- *Klio*, 1, LXII, 55 – 66.
- Čičikova, M.** (1994) Novae à l'epoque du Bas-Empire.- In: *G. Susini (ed.)*, *Limes, Studi di storia*, V, Bologna, 127 – 138.
- Claude, D.** (1969) Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert, *Byzantinische Archiv*, XIII, München.
- Condurachi, E.** (1971) Problema unor basilici crestine de la Histria si Callatis.- *Pontica*, IV, 173 – 189.
- Dagron, G.** (1984) Les villes dans l'Illyricum protobyzantin.- In: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, Collection de l'Ecole française de Rome, LXXVII, Roma, 1 – 20.
- Dimitrov, B.** (1988) La citta medievale di Sozopol.- In: *V. Gjuzelev (ed.)*, *Bulgaria Pontica Medii Aevi*, II, Sofia, 497 – 522.
- Dintchev, V.** (1997a) Household Substructure of the Early-Byzantine Fortified Settlements on the Present Bulgarian Territory.- *Archaeologia Bulgarica*, 1, I, 47 – 63.
- Dintchev, V.** (1997b) Review: Poulter A. Nicopolis ad Istrum: a Roman, Late Roman and Early Byzantine City. Excavation 1985 – 1992.- *Archaeologia Bulgarica*, 3, I, 97 – 104.
- Dintchev, V.** (1997c) ZIKIDEVA – an Example of Early Byzantine Urbanism in the Balkans.- *Archaeologia Bulgarica*, 3, I, 54 – 77.
- Dintchev, V.** (1999) Classification on the Late Antique Cities in the Dioceses of Thracia and Dacia.- *Archaeologia Bulgarica*, 3, III, 39 – 73.
- Dintchev, V.** (2001) Gesellschaftliche Komponenten der Struktur frühbyzantinischer befestigter Siedlungen auf dem Territorium des heutigen Bulgarien.- In: *M. Wenolel (ed.)*, *Karasura*, Bd. I, Weissbach, 217 – 235.

- Dirimtekin, F.** (1957) La forteresse byzantine de Selymbria.- In: Actes du Xe congrès international des études byzantines, Istanbul, 127 – 129.
- Dirimtekin, F.** (1963) Vize et ses antiquités.- Annual of Aya Sofya Museum, V, 26 – 36.
- Donevski, P.** (1987) Scavi nell' area del campo dell' XI legione Claudia a Durostorum.- Ratiariensia, III-IV, 239 – 243.
- Donevski, P.** (1994) Die Canabae der Legio XI Claudia von Durostorum (Silistra, Bulgarien).- In: G. Susini (ed.), Limes, Studi di storia, V, Bologna, 153 – 158.
- Duval, N.** (1984) L'architecture religieuse de Tsaritchin grad dans le cadre de l'Illyricum oriental au VIe siècle.- In: Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin, Collection de l'École française de Rome, LXXVII, Roma, 399 – 481.
- Duval, N., M. Jeremić** (1984) L'église „J“, sud de la ville dit „basilique à une nef“.- In: N. Duval, V. Popović (eds.), Caričin grad, I, Collection de l'École française de Rome, LXXV, Roma, 91 – 146.
- Duval, N., V. Popović** (1980) Urbanisme et topographie chrétienne dans les provinces septentrionales de l'Illyricum.- In: Rapports présentés au Xe congrès international d'archéologie chrétienne, Thessalonique, 369 – 402.
- Dyczek, P.** (1997) New Late Roman horreum from sector IV at Novae.- In: A. Biernacki/P. Pawlak (eds.), Late Roman and Early Byzantine Cities on the Lower Danube, Poznan, 87 – 94.
- Georgescu, V., M. Ionescu** (1998a) Marturii crestine la Callatis.- Pontica, XXVIII-XXIX (1995 – 1996), 187 – 200.
- Georgescu, V., M. Ionescu** (1998b) Le système défensif callatien.- In: M. Zahariade, I. Opris (eds.), The Roman Frontier at the Lower Danube, 4th – 6th centuries, Bucharest, 205 – 219.
- Gerassimova-Tomova, V.** (1987) Ein Silberkelch aus dem Dorf Nova Nadezda, Bezirk Haskovo, aus der Zeit des Kaisers Justinian I (527 – 565).- Miscellanea Bulgarica, V, 307 – 312.
- Gerov, B.** (1975) Marcianopol im Lichte der historischen Angaben und der archäologischen, epigraphischen und numismatischen Materialien und Forschungen.- Studia Balcanica, X, 46 – 72.
- Giorgetti, D.** (1987) Res ad topographiam veteris urbis Ratiariae pertinentes. Prolegomeni all' urbanistica della città romana.- Ratiariensia, III-IV, 33 – 85.
- Gorbanov, P.** (1987) Die antike und frühmittelalterliche Stadt Diocletianopolis im Lichte der neuen archäologischen Forschungen.- Miscellanea Bulgarica, V, 293 – 296.
- Gusić, S.** (1993a) Naissus.- In: D. Srejović (ed.), Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia – Sirmium, Romuliana, Naissus. Belgrad, 164 – 168.
- Gusić, S.** (1993b) Remesiana.- In: D. Srejović (ed.), Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia – Sirmium, Romuliana, Naissus. Belgrad, 184 – 187.
- Guyon, J., G. Cardì** (1984) L'église „B“, dite „basilique cruciforme“.- In: N. Duval, V. Popović (eds.), Caričin grad, I, Collection de l'École française de Rome, LXXV, Roma, 1 – 90.
- Harreither, R.** (1987) Die Bischöfe von Tomi/Constanta bis zum Konzil von Nikaia.- Miscellanea Bulgarica, V, 197 – 210.
- Hoxha, G.** (1993) Shkodra – chef-lieu de la province Prevalitane.- Corso di cultura sull' arte ravennate e bizantina, XL, 551 – 567.
- Hoxha, G.** (1994) Muri rrethues i periudhes se vone antike ne qytetin e Shkores (L' enceinte de la Basse Antiquité dans la ville de Skoder).- Iliria, 1-2, XXIV, 231 – 247.
- Iorgu, S.** (1961) La città pontica di Tomis.- Dacia, V (N. s.), 231 – 274.
- Ivanov, T.** (1987) Der Fortuna – Tempel in der Colonia Ulpia Oescensium in Moesia Inferior (heute VR Bulgarien).- In: T. Ivanov et al. (eds.), Recherches sur la culture en Mesie et en Thrace (Bulgarie), I^e – IVe siècle, Bulletin de l'Institut d'archéologie, XXXVII, Sofia, 7 – 60.
- Ivanov, R.** (1997) Das Befestigungssystem von Augustae II an der Unterdonau.- In: A. Biernacki, P. Pawlak (eds.), Late Roman and Early Byzantine Cities on the Lower Danube, Poznan, 31 – 34.
- Jeremić, M.** (1995) The Caričin Grad Necropolis.- Старинар, XLV-XLVI (1994 – 1995), 181 – 195.
- Kabakčieva, G.** (1996) Frühromische Militärlager in Oescus (Nordbulgarien), Ergebnisse der Ausgrabungen 1989 – 1993.- Germania, 1, LXXIV, 95 – 117.
- Kabakčieva, G.** (1999) Das spätrömische Gebäude mit Podium und Kanalhypokaustenanlage auf dem Forum.- In: G. v. Bülow, A. Miltscheva (eds.), Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios, Sofia, 49 – 55.
- Kalinowski, Z.** (1995) Baptistery in the episcopal basilica at Novae.- Nove, Studies and Materials, I, 25 – 35.
- Kalinowski, Z.** (1999) The Temple Complex at the Episcopal Residence in Novae: a Double Church or Two Churches? – In: G. v. Bülow, A. Miltscheva (eds.), Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios, Sofia, 65 – 73.

- Kaltschev, K.** (1998) Das Befestigungssystem von Augusta Traiana – Beroe im 2.- 6. Jhs. nah Chr.- Archaeologia Bulgarica, 3, II, 88 – 107.
- Kennedy, H.** (1996) Antioch: from Byzantium to Islam and back again.- In: *J. Rich (ed.)*. The City in Late Antiquity, London and New York (2nd edn), 181 – 198.
- Kudeva, W.** (1995) Willa miejska w Novae, Architektura, podzial wewnetrzny, przemiany.- Novensia, VII, 27 – 61.
- Kuzmanov, G.** (2000) A Residence from Late Antiquity in Ratiaria (Dacia Ripensis).- Archaeologia Bulgarica, 1, IV, 27 – 43.
- Liebeschuetz, W.** (1972) Antioch: City and Imperial Administration in the Later Roman Empire, Oxford.
- Maschov, S.** (1994) Das spätantike Kastell und die frühbyzantinische Stadt Auguste beim Dorf Harletz, Nord-West Bulgarien.- In: *G. Susini (ed.)*, Limes, Bologna, 21 – 36.
- Lungu, V.** (1997) L'evoluzione tipologica delle basiliche della Scythia Minor.- Miscellanea Bulgarica, XI, 99 – 108.
- Mikulčić, I.** (1973) From the Topography of Scupi.- Archaeologia Jugoslavica, XIV, 29 – 35.
- Mikulčić, I.** (1974) Über die Grösse der spätantiken Städte in Makedonien.- Ziva antika, XXIV, 191 – 212.
- Mikulčić, I.** (1986) Kasnoantička utvrđenja u SR Makedoniji – pokušaj klasifikacije.- In: *P. Medović (ed.)*, Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije, Materijali, XXII, Novi Sad, 101 – 123.
- Milosević, G., P. Donevski** (1999) The Late Antique Tombs at Silistra (Durostorum).- In: *G. v. Bülow, A. Miltscheva (eds.)*, Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios, Sofia, 245 – 258.
- Miltscheva, A., E. Gentscheva** (1996) Die Architektur des römischen Militärlager und der frühbyzantinischen Stadt Novae (Erkundungen 1980 – 1994).- In: *P. Petrović (ed.)*, Roman Limes on the Middle and Lower Danube, Belgrad, 187 – 193.
- Miltscheva, A., E. Gentscheva** (1998) Städtebauliche Struktur von Novae – IV.-V. Jht.- In: *M. Zahariade, I. Opris (eds.)*, The Roman Frontier at the Lower Danube, 4th – 6th centuries, Bucharest, 151 – 155.
- Minčev, A.** (1987) Marcianopolis christiana.- Miscellanea Bulgarica, V, 297 – 306.
- Mirković, M.** (1968) Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji, Beograd.
- Mirković, M.** (1997) Die christliche Kirche und das Christentum in den zentralillyrischen Provinzen im 4. und 6. Jahrhundert.- In: *A. Biernacki, P. Pawlak (eds.)*, Late Roman and Early Byzantine Cities on the Lower Danube, Poznan, 39 – 56.
- Mirković, M.** (1998) The Legionary Camps at Singidunum and Viminatum in the Defensive System in the fourth-fifth and sixth centuries: Romans and Barbarians.- In: *M. Zahariade, I. Opris (eds.)*, The Roman Frontier at the Lower Danube, 4th – 6th centuries, Bucharest, 117 – 130.
- Mirković, M.** (1999) Eine Schiffslände des späten 6. Jahrhunderts bei Viminacium ? – In: *G. v. Bülow, A. Miltscheva (eds.)*, Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios, Sofia, 17 – 25.
- Mocsy, A.** (1970) Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior, Budapest.
- Nikolov, D.** (1987) L'ensemble du forum de Augusta Traiana – Beroe.- In: *T. Ivanov et al. (eds.)*. Recherches sur la culture en Mesie et en Thrace (Bulgarie), I^e – IVe siècle, Bulletin de l'Institut d'archéologie, XXXVII, Sofia, 96 – 107.
- Ogdenova, L.** (1988) La datation des edifices medievals à Nessebre d'après les données des fouilles.- In: *V. Gjuzelev (ed.)*, Bulgaria Pontica Medii Aevi, II, Sofia, 570 – 576.
- Ogdenova-Marinova, L.** (1992) La contribution de l'archéologie susmarine dans l'étude de ville medievale de Nessebre.- In: *V. Gjuzelev (ed.)*, Bulgaria Pontica Medii Aevi, III, Sofia, 243 – 246.
- Otuken, Y., R. Ousterhout** (1989) Notes on the Monuments of Turkish Thrace.- Anatolian Studies, XXXIX, 121 – 149.
- Pantos, P.** (1983) The present situation of the studies in archaeological topography of Western Thrace.- Pulpudeva, IV, 164 – 179.
- Parnicki-Pudelko, S.** (1995) The Episcopal Basilica in Novae: Archaeological Research 1976 – 1990, Poznan.
- Petkov, E.** (1999) Le role de Transmarisca dans le limes des Bas-Danube.- In: *G. v. Bülow, A. Miltscheva (eds.)*, Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios, Sofia, 237 – 243.
- Petrović, P.** (1986) Odbrambeni sistemi u antici (jugoistočni sektor).- In: *P. Medović (ed.)*, Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije, Materijali, XXII, Novi Sad, 91 – 100.
- Petrović, P.** (1993) Naissus – Foundation of Emperor Constantine.- In: *D. Srejović (ed.)*, Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia – Sirmium, Romuliana, Naissus. Belgrad, 55 – 81.
- Piletić, D.** (1969) Rimski castrum Cuprija – Horreum Margi.- Vestnik Vojnog muzeja, XV, 9 – 57.
- Popović, I.** (1990) Les activités professionnelles à Caričin grad vers la fin de VIe siècle et le début du VIIe siècle, d'après les outils de fer.- In: *B. Bavant et al. (eds.)*, Caričin grad, II, Collection de l'École française de Rome, LXXV, Roma, 269 – 306.

- Popović, I., P. Donevski** (1999) Gold and Silver Jewellery from Durostorum Burials, Svishtov.
- Popović, M.** (1997) Antički Singidunum: dosadašnja otkrića i mogućnost daljih istraživanja.- In: *M. Popović (ed.)*, Singidunum, I, Beograd, 1 – 20.
- Popović, V.** (1984) Byzantins, slaves et autochtones dans les provinces de Prevalitane et Nouvelle Epire.- In: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, Collection de l'Ecole française de Rome, LXXVII, Roma, 181 – 243.
- Poulter, A.** (1995) Nicopolis ad Istrum: a Roman, Late Roman and Early Byzantine City, Excavation 1985 – 1992, London.
- Poulter, A.** (1996) The use and abuse of urbanism in the Danubian provinces during the Later Roman Empire.- In: *J. Rich (ed.)*, The City in Late Antiquity, London and New York (2nd edn), 99 – 135.
- Pralong, A.** (1988) Remarques sur les fortifications byzantines de Thrace Orientale.- In: *H. Ahrweiler (ed.)*, Geographie historique du monde mediterraneen, Byzantina Sorbonensia, VII, Paris, 180 – 200.
- Preda, C.** (1980) Callatis, Necropola romano-bizantina, Bucuresti.
- Prendi, F., K. Zheku** (1972) La ville illyrienne de Lissus, son origine et son systeme de fortifications.- *Iliria*, II, 1972, 239 – 268.
- Press, L., T. Sarnowski** (1991) Novae, Römisches Legionslager und frühbyzantinische Stadt an den unteren Donau.- *Antike Welt*, 4, XXI, 225 – 243.
- Radulescu, A.** (1991) Recherches archeologiques recentes dans le perimetre de la cite de Tomis.- In: *E. Popescu et al. (eds.)*, Etudes byzantines et post-byzantines, II, Bucarest, 23 – 45.
- Radulescu, A.** (1998) Zidul de aparare al Tomisului, de epoca tarzie, in reconstituirea sa actuala.- *Pontica*, XXVIII-XXIX (1995 – 1996), 83 – 93.
- Ruseva-Slokoska, L.** (1987) Certains aspects de l'urbanisation de Pautalia.- In: *T. Ivanov et al. (eds.)*, Recherches sur la culture en Mesie et en Thrace (Bulgarie), I^e – IVe siecle, Bulletin de l'Institut d'archeologie, XXXVII, Sofia, 82 – 96.
- Rousseva-Slokoska, L.** (1996) Les recherches archeologiques à Nicopolis ad Istrum – resultats et problemes (1985 – 1994).- In: *P. Petrović (ed.)*, Roman Limes on the Middle and Lower Danube, Belgrad, 205 – 211.
- Sampetru, M.** (1994) Orase si cetati romane tarzii la Dunarea de Jos, *Bibliotheca Thracologica*, V, Bucuresti.
- Sarnowski, T.** (1999) Die Principia von Novae im späten 4. und frühen 5. Jh.- In: *G. v. Bülow, A. Miltscheva (eds.)*, Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios, Sofia, 57 – 63.
- Saselov, D.** (1985) Römische Stadtstrassen von Anchialos.- *Thracia*, VII, 138 – 143.
- Scorpan, C.** (1980) Limes Scythiae: Topographical and Stratigraphical Research on the Late Roman Fortifications on the Lower Danube, BAR, International Series, 88, Oxford.
- Spieser, J.-M.** (1984) Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siecle, Contribution à l'etude d'une ville paleochretienne, Paris.
- Stančeva, M.** (1978) Serdica aux confins de deux epoques (IVe – VIe s.).- *Etudes historiques*, VIII, 107 – 122.
- Štereva, I.** (1995) Baptistere paleochretien à Sliven.- In: *D. Ovcarov et al. (eds.)*, La culture materielle et l'art dans les terres bulgares VIe – XVIIe s., Bulletin de l' Institut d'archeologie, XXXVIII, Sofia, 7 – 13.
- Suceveanu, A.** (1982) Histria, VI, Les thermes romains, Bucarest-Paris.
- Suceveanu, A., M. Angelescu** (1994) Nouvelles donnees concernant Histria à l'epoque romaine.- *Ktema*, XIX, 195 – 208.
- Suceveanu, A., A. Barnea** (1991) La Dobroudja romaine, Bucarest.
- Suceveanu, A., A. Barnea** (1993) Contribution à l'histoire des villes romaines de la Dobroudja.- *Dacia*, XXXVII (N. s.), 159 – 179.
- Susini, G.** (1975) Bononia sul Danubio.- *Epigrafica (Rivista italiana di epigraphia)*, XXXVII, 425 – 429.
- Soustal, P.** (1997) Dorostolon – Silistra, Die Donaustadt im Lichte neuerer Forschung.- *Miscellanea Bulgarica*, XI, 115 – 126.
- Szadeczky-Kardoss, S.** (1985) Bemerkungen über den „Questor Iustinianus Exercitus“ zur Frage der Vorstufen der Themenverfassung.- In: *V. Vavrinek (ed.)*, From Late Antiquity to Early Byzantium, Praha, 61 – 64.
- Tapkova-Zaimova, V.** (1997) Durostorum et l' hagiographie de la haute epoque.- *Miscellanea Bulgarica*, XI, 109 – 114.
- Theodorescu, D.** (1963), L'edifice romano-byzantin de Callatis.- *Dacia*, VII (N. s.), 257 – 300.
- Tončeva, G.** (1981) L'amphitheatre de Marcianopolis.- In: *Ch. Danov/A. Fol (eds.)*, Spartacus, Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a, Sofia, 138 – 143.
- Torbatov, S.** (1997) Quaestura exercitus: Moesia Secunda and Scythia under Justinian.- *Archaeologia Bulgarica*, 3, I, 78 – 87.

- Vagalinski, L.** (1999) Die spätrömische nördliche Festungsmauer von Transmarisca.- In: *G. v. Bülow, A. Mitscheva (eds.)*, *Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios*, Sofia, 229 – 236.
- Vaklinova, M.** (1984) Ateliers de decoration architecturale au Ve et VIe siecle dans la region de Nicopolis ad Nestum (Bulgarie).- In: *Actes de X^e congres international d'archeologie chretienne, II*, Thessalonique, 641 – 649.
- Valeva, J.** (2000) An Audience Hall Mosaic from Ratiaria: a Lost Picture of Orpheus ? – *Archaeologia Bulgarica*, 1, IV, 45 – 57.
- Vasić, C.** (1990) Le plan d'urbanisme de la ville haute: essai de reconstitution.- In: *B. Bavant et al. (eds.) Caričin grad, II*, Collection de l'Ecole française de Rome, LXXV, Roma, 307 – 315.
- Velkov, V.** (1960) Durostorum – Drastar – Silistra, Kurze historische Bemerkungen.- *Berliner Byzantinistische Arbeiten*, XXI, 214 – 218.
- Velkov, V.** (1961) Das Schicksal einer frühbyzantinischen Stadt zur Zeit der Völkerwanderung (Odessos – Varna).- In: *Akten des XI. Intern. Byzantinisten Kongresses, München*, 655 – 659.
- Velkov, V.** (1966) Ratiaria, Eine römische Stadt in Bulgarien.- *Eirene*, V, Praha, 155 – 175.
- Velkov, V.** (1973) Die Stadt Transmarisca (Moesia Inferior).- *Archeologia Polona*, XIV, 263 – 268.
- Velkov, V.** (1977) Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity (Studies and Materials), Amsterdam.
- Velkov, V.** (1981) Die Bedeutung von Nesebar in der Übergangsperiode von der Antike zum Mittelalter.- *Byzantinobulgarica*, VII, 137 – 141.
- Velkov, V.** (1985) Frühbyzantinische Inschriften aus Dacia Ripensis.- *Byzantina (Thessalonike)*, XIII, 883 – 891.
- Venedikov, I., V. Velkov, L. Ognenova-Marinova, J. Čimbuleva, T. Petrov, I. Čangova** (1969) *Nessebre*, I, Sofia.
- Vetters, H.** (1950) *Dacia Ripensis*, Österreichische Akademie der Wissenschaften – Schriften der Balkan-Kommission, Antiquarische Abteilung, XI/1, Wien.
- Vujović, M.** (1997) Prilog proučavanju antičkog zidnog slikarstva i štuko dekoracije na tlu Singidunuma.- In: *M. Popovic (ed.)*, *Singidunum, I*, Beograd, 169 – 179.
- Λαζαριδης, Δ.** (1972) *Μαρωνεια και Ορδαγορια*, *Ancient Greek Cities*, XVI, Athena.

Фиг. 1. Градските центрове в диоцезите Thracia и Dacia към 350 г.
Fig. 1. Urban centres in the dioeceses of Thracia and Dacia c. A.D. 350.

Фиг. 1. Легенда:

--- – граница между диоцези; --- – граница между провинции; (X) – голям град; (x) – среден град; (x) – малък град; x – локализиран, но неизследван или недостатъчно изследван град; ● – провинциална столица; ● – имперска столица (Constantinopolis); ↑ – увеличаване на защитената площ спрямо периода до края на III век; ↓ – намаляване на защитената площ спрямо периода до края на III век; ↑? – възможност за по-голяма защитена площ; ↓? – възможност за по-малка защитена площ; ✱ – нов град, възникнал в края на III – първата половина на IV век; I – провинция Moesia Superior; II – провинция Praevalitana; III – провинция Dacia Ripensis; IV – провинция Dacia Mediterranea; V – провинция Dardania; VI – провинция Moesia Inferior; VII – провинция Scythia; VIII – провинция Thracia; IX – провинция Haemimontus; X – провинция Rhodopa; XI – провинция Europa; 1 – Singidunum; 2 – Tricornium; 3 – Viminacium; 4 – Horreum Margi; 5 – Doclea; 6 – Scodra; 7 – Lissus; 8 – Grazhdani; 9 – Aquae; 10 – Bononia; 11 – Ratiaria; 12 – Augusta; 13 – Oescus; 14 – Chomakovtzi (Zetnougortu ?); 15 – Naissus; 16 – Remesiana; 17 – Serdica; 18 – Pautalia; 19 – Ulpiana; 20 – Scupi; 21 – Bargala; 22 – Novae; 23 – Nicopolis ad Istrum; 24 – Appiaria; 25 – Transmarisca; 26 – Durostorum; 27 – Abritus; 28 – Voivoda; 29 – Marcianopolis; 30 – Odessos; 31 – Obzor; 32 – Noviodunum; 33 – Ibida; 34 – Istros; 35 – Tomis; 36 – Tropaeum Traiani; 37 – Zaldapa; 38 – Callatis; 39 – Dionysopolis; 40 – Diocletianopolis; 41 – Augusta Traiana; 42 – Philippopolis; 43 – Constantia; 44 – Tzoides; 45 – Anhialo; 46 – Deultum; 47 – Adrianopolis; 48 – Plotinopolis; 49 – Nicopolis ad Nestum; 50 – Maximianopolis; 51 – Maroneia; 52 – Traianopolis; 53 – Ainos; 54 – Bizye; 55 – Bergule; 56 – Selymbria; 57 – Heraclea; 58 – Panion; 59 – Apri; 60 – Aphrodisia; 61 – Callipolis.

Fig. 1. Legend:

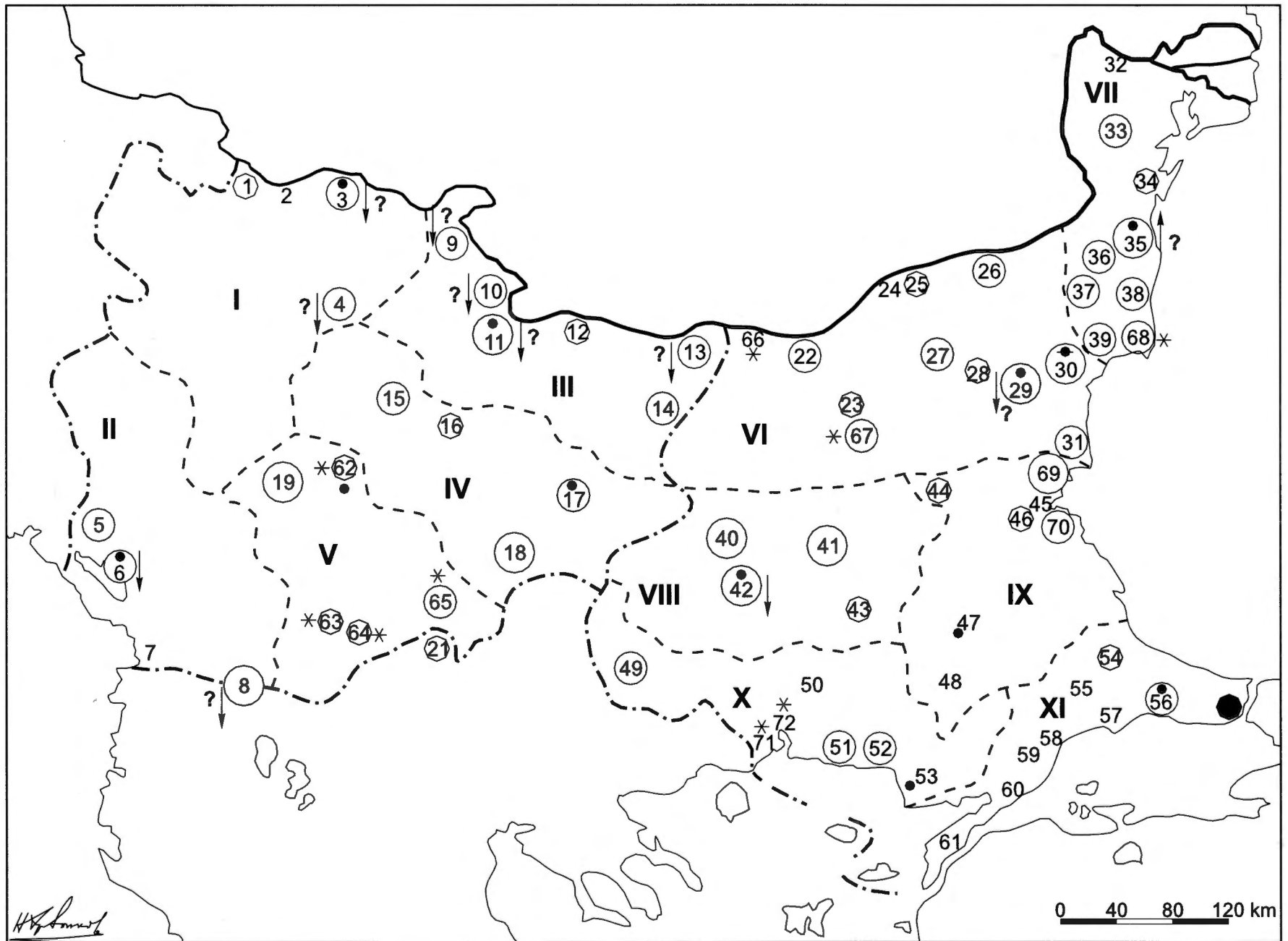
--- – boundary between dioeceses; --- – boundary between provinces; (X) – big town; (x) – middle town; (x) – small town; x – localized but non-investigated or insufficiently investigated town; ● – provincial capital; ● – imperial capital (Constantinopolis); ↑ – growth of the fortified area with respect to the period until the late-3rd century; ↓ – decrease of the fortified area with respect to the period until the late-3rd century; ↑? – probability of growth of the fortified area; ↓? – probability of decrease of the fortified area; ✱ – new town from the late-3rd/first half of the 4-th century; I – province Moesia Superior; II – province Praevalitana; III – province Dacia Ripensis; IV – province Dacia Mediterranea; V – province Dardania; VI – province Moesia Inferior; VII – province Scythia; VIII – province Thracia; IX – province Haemimontus; X – province Rhodopa; XI – province Europa; 1 – Singidunum; 2 – Tricornium; 3 – Viminacium; 4 – Horreum Margi; 5 – Doclea; 6 – Scodra; 7 – Lissus; 8 – Grazhdani; 9 – Aquae; 10 – Bononia; 11 – Ratiaria; 12 – Augusta; 13 – Oescus; 14 – Chomakovtzi (Zetnougortu ?); 15 – Naissus; 16 – Remesiana; 17 – Serdica; 18 – Pautalia; 19 – Ulpiana; 20 – Scupi; 21 – Bargala; 22 – Novae; 23 – Nicopolis ad Istrum; 24 – Appiaria; 25 – Transmarisca; 26 – Durostorum; 27 – Abritus; 28 – Voivoda; 29 – Marcianopolis; 30 – Odessos; 31 – Obzor; 32 – Noviodunum; 33 – Ibida; 34 – Istros; 35 – Tomis; 36 – Tropaeum Traiani; 37 – Zaldapa; 38 – Callatis; 39 – Dionysopolis; 40 – Diocletianopolis; 41 – Augusta Traiana; 42 – Philippopolis; 43 – Constantia; 44 – Tzoides; 45 – Anhialo; 46 – Deultum; 47 – Adrianopolis; 48 – Plotinopolis; 49 – Nicopolis ad Nestum; 50 – Maximianopolis; 51 – Maroneia; 52 – Traianopolis; 53 – Ainos; 54 – Bizye; 55 – Bergule; 56 – Selymbria; 57 – Heraclea; 58 – Panion; 59 – Apri; 60 – Aphrodisia; 61 – Callipolis.

Фиг. 2. Легенда.

--- – граница между диоцези; --- – граница между провинции; (X) – голям град; (x) – среден град; (x) – малък град; x – локализиран, но неизследван или недостатъчно изследван град; ● – провинциална столица; ● – столица на questura exercitus; ● – Constantinopolis; ↓ – редуциране на защитената площ в границите на съответната класификационна група; ↑? – възможност за увеличаване на защитената площ; ↓? – възможност за редуциране на защитената площ; ✱ – нов град, възникнал в периода от средата на IV до средата на VI век; I – провинция Moesia Superior; II – провинция Praevalitana; III – провинция Dacia Ripensis; IV – провинция Dacia Mediterranea; V – провинция Dardania; VI – провинция Moesia Inferior; VII – провинция Scythia; VIII – провинция Thracia; IX – провинция Haemimontus; X – провинция Rhodopa; XI – провинция Europa; 1 – Singidunum; 2 – Tricornium; 3 – Viminacium; 4 – Horreum Margi; 5 – Doclea; 6 – Scodra; 7 – Lissus; 8 – Grazhdani; 9 – Aquae; 10 – Bononia; 11 – Ratiaria; 12 – Augusta; 13 – Oescus; 14 – Chomakovtzi (Zetnougortu ?); 15 – Naissus; 16 – Remesiana; 17 – Serdica; 18 – Pautalia; 19 – Justiniana Secunda (Ulpiana); 21 – Bargala; 22 – Novae; 23 – Nicopolis ad Istrum; 24 – Appiaria; 25 – Transmarisca; 26 – Durostorum; 27 – Abritus; 28 – Voivoda; 29 – Marcianopolis; 30 – Odessos; 31 – Obzor; 32 – Noviodunum; 33 – Ibida; 34 – Istros; 35 – Tomis; 36 – Tropaeum Traiani; 37 – Zaldapa; 38 – Callatis; 39 – Dionysopolis; 40 – Diocletianopolis; 41 – Augusta Traiana; 42 – Philippopolis; 43 – Constantia; 44 – Tzoides; 45 – Anhialo; 46 – Deultum; 47 – Adrianopolis; 48 – Plotinopolis; 49 – Nicopolis ad Nestum; 50 – Maximianopolis; 51 – Maroneia; 52 – Traianopolis; 53 – Ainos; 54 – Bizye; 55 – Arcadiopolis (Bergule); 56 – Eudoxiopolis (Selymbria); 57 – Heraclea; 58 – Panion; 59 – Apri; 60 – Aphrodisia; 61 – Callipolis; 62 – Justiniana Prima; 63 – Chucher; 64 – Markovi Kuli; 65 – Konjuh; 66 – Asamus; 67 – Zikideva; 68 – Acrae; 69 – Messembria; 70 – Sozopolis; 71 – Topirus; 72 – Anastasiopolis.

Fig. 2. Legend.

--- – boundary between dioeceses; --- – boundary between provinces; (X) – big town; (x) – middle town; (x) – small town; x – localized but non-investigated or insufficiently investigated town; ● – provincial capital; ● – capital of questura exercitus; ● – Constantinopolis; ↓ – decrease of the fortified area in borders of respective qualification group; ↑? – probability of growth of the fortified area; ↓? – probability of decrease of the fortified area; ✱ – new town from the half of the 4th century to the half of 6-th century; I – province Moesia Superior; II – province Praevalitana; III – province Dacia Ripensis; IV – province Dacia Mediterranea; V – province Dardania; VI – province Moesia Inferior; VII – province Scythia; VIII – province Thracia; IX – province Haemimontus; X – province Rhodopa; XI – province Europa; 1 – Singidunum; 2 – Tricornium; 3 – Viminacium; 4 – Horreum Margi; 5 – Doclea; 6 – Scodra; 7 – Lissus; 8 – Grazhdani; 9 – Aquae; 10 – Bononia; 11 – Ratiaria; 12 – Augusta; 13 – Oescus; 14 – Chomakovtzi (Zetnougortu ?); 15 – Naissus; 16 – Remesiana; 17 – Serdica; 18 – Pautalia; 19 – Justiniana Secunda (Ulpiana); 21 – Bargala; 22 – Novae; 23 – Nicopolis ad Istrum; 24 – Appiaria; 25 – Transmarisca; 26 – Durostorum; 27 – Abritus; 28 – Voivoda; 29 – Marcianopolis; 30 – Odessos; 31 – Obzor; 32 – Noviodunum; 33 – Ibida; 34 – Istros; 35 – Tomis; 36 – Tropaeum Traiani; 37 – Zaldapa; 38 – Callatis; 39 – Dionysopolis; 40 – Diocletianopolis; 41 – Augusta Traiana; 42 – Philippopolis; 43 – Constantia; 44 – Tzoides; 45 – Anhialo; 46 – Deultum; 47 – Adrianopolis; 48 – Plotinopolis; 49 – Nicopolis ad Nestum; 50 – Maximianopolis; 51 – Maroneia; 52 – Traianopolis; 53 – Ainos; 54 – Bizye; 55 – Arcadiopolis (Bergule); 56 – Eudoxiopolis (Selymbria); 57 – Heraclea; 58 – Panion; 59 – Apri; 60 – Aphrodisia; 61 – Callipolis; 62 – Justiniana Prima; 63 – Chucher; 64 – Markovi Kuli; 65 – Konjuh; 66 – Asamus; 67 – Zikideva; 68 – Acrae; 69 – Messembria; 70 – Sozopolis; 71 – Topirus; 72 – Anastasiopolis.

Фиг. 2. Градските центрове в диоцезите Thracia и Dacia към 550 г.
Fig. 2. Urban centres in the dioceses of Thracia and Dacia c. A.D. 550.